

Ministerie van Defensie

DEFENSIENOTA 2024

STERK, SLIM EN SAMEN

2024

VOORWOORD

Wij voelen als minister en staatssecretaris een grote verantwoordelijkheid om Nederland veilig te houden in deze instabiele tijden. Daarom zijn we direct na ons aantreden aan de slag gegaan om zo snel mogelijk een Defensienota gereed te maken. Die ligt nu voor u.

Deze tijd vraagt iets bijzonders van ons allemaal. We moeten na een lange periode van vrede in Europa wennen aan het risico dat ook wij bij een gewapend conflict betrokken raken. Dat vraagt om actie. Actie om onze krijgsmacht te versterken en tegelijk Oekraïne onverminderd te steunen. Actie om militaire productie op te schalen en te versnellen, in het bijzonder ook in Nederland.

Met deze Defensienota bouwen we aan een sterke en slimme krijgsmacht, die met onze partners zorgt voor de noodzakelijke afschrikking om Rusland en andere tegenstanders op afstand te houden. En mocht die afschrikking niet voldoen, dan staan we paraat om te vechten tegen een krachtige tegenstander en om dat vol te houden voor onze veiligheid. Dat vereist investeringen in Defensie en een bredere bijdrage van de samenleving.

We weten zeker dat de wereld ook na deze Defensienota nieuwe dreigingen met zich mee zal brengen. De ontwikkelingen op het slagveld en digitaal gaan in hoog tempo. Dit vraagt permanente bijsturing in strategie, organisatie en aanpak. We kijken ernaar uit om hierover met de Tweede Kamer en onze partners het gesprek te voeren. Om samen Nederland veilig te houden.

Minister van Defensie

Ruben Brekelmans

Staatssecretaris van Defensie

Gijs Tuinman

VOORWOORD

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
Focus	6
Samenvatting	8
1 Veiligheidsomgeving	10
1.1 Dreigingsbeeld	11
1.2 Internationale veiligheidsarchitectuur	15
1.3 Nationale veiligheidslandschap	17
2 Taken en doelstellingen	20
2.1 Taken	21
2.2 Strategische doelstellingen	22
3 Koers voor versterking	24
3.1 Internationale veiligheid	25
3.2 Nationale veiligheid	27
3.3 Weerbare en betrokken samenleving	28
3.4 Innovatie en kennis	28
3.5 Digitale transformatie	31
3.6 Strategische samenwerking met de industrie	32
3.7 Steun aan Oekraïne	33
4 Gevechtskracht	34
4.1 Multidomein optreden	35
4.2 Gevehtscapaciteiten	36
4.3 Gevechtsondersteuning	37
4.4 Operationele ondersteuning	41

5 Mensen	42
5.1 Schaalbaarheid en dienmodel	43
5.2 Gevulde, diverse organisatie met perspectief	44
5.3 Goed werkgeverschap en zorgplicht voor veteranen	45
6 Materieel	46
6.1 Ontwikkeling en verwerving	47
6.2 Internationale materieelsamenwerking	47
6.3 Materieelketen en innovatieve ecosystemen	48
6.4 Doorontwikkeling en toekomstbestendigheid	49
6.5 Investeringsprogramma	49
7 Randvoorwaarden	50
7.1 Informatie en transparantie	51
7.2 Bedrijfsvoering en beveiliging	51
7.3 Veiligheid en risicomanagement	52
7.4 Vastgoed	52
7.5 Ruimte, leefomgeving, duurzaamheid, energie en klimaat	53
7.6 Wet- en regelgeving	54
8 Bijlagen	56
8.1 Bijlage: Beleidskeuzes uitgelegd	58
Afkortingen	62
Eindnoten	64

FOCUS

Wat jaren niet denkbaar was, is realiteit geworden. Een grootschalige oorlog in Europa. We moeten rekening houden met een situatie waarin ook onze samenleving ernstig wordt ontwricht. Onze veiligheid staat weer fundamenteel op het spel. Vooral de oorlogszucht van het Russische regime bedreigt de veiligheid van Nederland en onze bondgenoten. Daarom blijven we Oekraïne onverminderd steunen. De Russische agressie in Oekraïne laat zien dat een aanval op een van de NAVO-landen niet meer ondenkbaar is. Maar ook onrust aan de randen van Europa levert spanningen in Nederland en Europa op door bijvoorbeeld vluchtelingenstromen. Sommige dreigingen lijken ver weg, maar zijn juist ook dichtbij. Zo proberen Rusland en China met cyber- en spionageacties iedere dag bij ons binnen te dringen.

Voor Nederland en onze bondgenoten stapelen de dreigingen zich op. De nietsontziende Russische agressie, maar ook een assertiever China en terreur aanjagend Iran bedreigen onze veiligheid. Het meest gevaarlijke scenario is een combinatie van meerdere dreigingen, die zich gelijktijdig voordoen en elkaar versterken.

De dreigingen raken ons ook thuis. Gasleveringen zijn onzekerder, waardoor de prijzen en energierekeningen ook instabieler zijn. Via het gebruik van mobiele telefoons wordt informatie over ons verzameld en worden pogingen gedaan om mensen politiek te beïnvloeden met propaganda. Cyberaanvallen kunnen het (betaal-)verkeer platleggen of de bevoorrading van supermarkten of het elektriciteitsnetwerk belemmeren.

Het is de verantwoordelijkheid van Defensie, de gehele overheid en ook onze samenleving om zich voor te bereiden op deze dreigingen en op dreigingen die we nog niet kennen. Alleen als we voorbereid zijn op meerdere scenario's is onze weerbaarheid voldoende op orde. Zo voorkomen we dat geweld en agressie dichterbij komen. De kernopdracht van Defensie is en blijft voldoende gevechtskracht te leveren voor een geloofwaardige afschrikking, en indien nodig Nederland en het NAVO-verdragsgebied te verdedigen om onze veiligheid te garanderen.

WAT GAAN WE DOEN

Met deze Defensienota investeert het kabinet structureel 2,4 miljard euro extra in de krijgsmacht. We gaan daarmee oplopend naar 24 miljard euro per jaar aan onze defensie uitgeven. Daarmee zorgt het kabinet dat Nederland voldoet aan de norm van de NAVO om minimaal 2% van het bruto binnenlands product aan Defensie te besteden.

We richten ons opnieuw en vooral op het beschermen en verdedigen van het eigen grondgebied en dat van bondgenoten bij een gewapend conflict. Dat is hoofdtak 1 van de krijgsmacht. Na jaren van vrede en veiligheid in Europa is dat weer nodig. De krijgsmacht moet weer kunnen vechten tegen een sterk vijandelijk leger en dat volhouden. We blijven natuurlijk ook voorbereid op inzet voor stabiliteit op andere plekken in de wereld (hoofdtak 2) en voor steun in Nederland (hoofdtak 3).

STERK

De basis van onze veiligheid is een sterke krijgsmacht. Hiervoor investeren we 1,5 miljard euro per jaar in gevechtskracht, bovenop de bestaande begroting en maatregelen uit de Defensienota van 2022. Dit gaat vooral naar de capaciteiten waar de NAVO om vraagt, want de gezamenlijke kracht van de NAVO is wat tegenstanders afschrikt. Zo koopt Nederland tanks om een volwaardig eigen tankbataljon op te richten. Ook krijgen de Boxer pantservoertuigen zwaardere kanonnen en wordt de militaire politie versterkt. Daarnaast schaffen we extra maritieme capaciteit, jachtvliegtuigen en helikopters aan om operaties op zee en in de lucht langer vol te houden en investeren we in cyberslagkracht. Dit is nodig om de veiligheid van Nederland en onze bondgenoten te kunnen waarborgen. En veel extra aandacht gaat uit naar de ondersteuning van gevechtseenheden met onder meer munitie, transport, medische ondersteuning, cyberoperaties en inlichtingen. Zo kan de krijgsmacht operaties langer volhouden.

We zijn alleen sterk als we investeren in onze mensen. Militairen en burgers die ervoor kiezen om te werken aan de veiligheid van ons allemaal. Om meer mensen naar Defensie te trekken en om

meer collega's te behouden, gaat structureel 260 miljoen euro extra naar personeel. We willen meer reservisten, die we inzetten als volwaardige militairen in vaste en schaalbare eenheden. We breiden het dienstjaar uit, met opties voor meer inzet als de dreiging verder oploopt. En we blijven investeren in goede arbeidsvoorwaarden, waaronder opleidingen en ontwikkeling.

Dit kabinet investeert jaarlijks ruim 300 miljoen euro in belangrijke voorwaarden om Defensie soepel te kunnen laten opereren. Het gaat bijvoorbeeld om vastgoed, ruimte om te oefenen, bedrijfsvoering en beveiliging. Defensie werkt met partners aan meer ruimte in wet- en regelgeving om haar taken uit te kunnen voeren, omdat de veiligheidssituatie daarom vraagt.

SLIM

Voor een slimme krijgsmacht investeren we in innovatie. We moeten de tegenstander een stap voor zijn in de strijd van vandaag en morgen. Voorbereid zijn op het gevecht van de toekomst. We zetten de mensen binnen Defensie zo goed mogelijk in om onze veiligheid te vergroten. Daarbij moeten we waar mogelijk met minder mensen meer effecten bereiken. Daarom kiezen we ervoor om in al onze projecten en plannen direct de laatste inzichten en vernieuwingen mee te nemen. We doen dat bijvoorbeeld door waar mogelijk onbemenste elementen mee te nemen bij de aankoop van het tankbataljon, de doorontwikkeling van de F-35 of de aan te kopen maritieme capaciteiten. Maar we vernieuwen ook in de manier waarop we samenwerken met logistieke bedrijven, de gezondheidszorg en de industrie.

Om in alle domeinen slim en geïntegreerd samen te kunnen werken zijn digitale transformatie en technologische ontwikkelingen randvoorwaardelijk: op land, ter zee, in de lucht, in het cyberdomein en in de ruimte. Zo zijn kunstmatige intelligentie, data-, en kwantumtechnologie van belang in militaire activiteiten en de bedrijfsvoering. Investeren in bedrijfsvoering dragen in belangrijke mate bij aan de Nederlandse gevechtskracht. Slim werken betekent ook snel leren van de huidige conflicten om ons heen. En mensen in de uitvoering centraal zetten. Zij zijn in staat om de juiste beslissingen te nemen.

SAMEN

Alleen samen kun je sterk en slim zijn. Krijgsmachten binnen de NAVO en EU moeten goed op elkaar zijn ingespeeld. Als het écht tot oorlog komt op NAVO-grondgebied, houdt de krijgsmacht het alleen vol als de hele samenleving bijdraagt en weerbaar is. Als de samenleving kan blijven functioneren, terwijl de krijgsmacht bezig is het gevecht te winnen. Maar ook omdat de samenleving Defensie dan moet ondersteunen met bijvoorbeeld transport en logistiek, ziekenhuiscapaciteit in het land en bijvoorbeeld met grootschalige industriële productie. Defensie haalt daarvoor de banden aan met alle betrokkenen: van bedrijven en kennisinstututen tot andere ministeries en lokale overheden.

Daarbij is speciale aandacht voor militaire industrie in Nederland en partnerlanden. We moeten defensiebedrijven in Nederland en partnerlanden in staat stellen om sneller te investeren, nieuwe technologie te ontwikkelen en meer materieel en munitie te produceren. Samenwerking met de Nederlandse industrie zorgt ervoor dat de krijgsmacht operaties langer kan volhouden. Zo draagt een sterke defensie-industrie ook bij aan een geloofwaardige afschrikking. Hiervoor maken we de komende jaren meer dan 1 miljard euro vrij.

VOORWAARTS

We hebben geen tijd te verliezen. Daarom hebben we deze zomer hard gewerkt om deze Defensienota op te stellen. Sterk, Slim, Samen. Sterk omdat je alleen afschrikt als we het gevecht daadwerkelijk kunnen winnen. Slim omdat we de vijand steeds een stap voor moeten zijn: nu en in de toekomst. Samen omdat geloofwaardige afschrikking gebaat is bij internationale samenwerking en een veerkrachtige samenleving en industrie, die Defensie kunnen ondersteunen wanneer dat nodig is.

Onze opdracht is te zorgen dat we vrij en veilig kunnen blijven werken, wonen, leven en opgroeien. Daarvoor moeten we met onze bondgenoten zorgen voor een geloofwaardige afschrikking en zullen we vechten voor de veiligheid van Nederland en Europa als dat moet. Wij zijn ervan overtuigd dat we met de keuzes in de Defensienota de juiste stappen zetten om een sterke en slimme krijgsmacht op te bouwen, om samen aan die opdracht te voldoen.

Samenvatting Defensienota 2024: Sterk, slim en samen

Strategische doelstellingen

- Afschrikken en voorbereid zijn op een grootschalig conflict
- Klaar voor het gevecht van de toekomst en veranderende dreigingen
- Klaar voor nationale taken

Koers voor versterking

Innovatie

- Sneller leren van het veld
- Gericht investeren in kennis en technologie
- Regionale ecosystemen
- Financiering voor Nederlandse innovatie

Industrie

- Industriebeleid met nieuwe mindset en spelregels
- Publiek-privaat samenwerkingsplatform
- Financiering voor opschaling

Digitale transformatie

- Strategie voor digitale transformatie
- Data science, AI en cloud
- Cyber en elektronische oorlogsvoering

Samenwerking

- Samen met (inter)nationale partners en samenleving
- Onverminderde steun aan Oekraïne

Investeren in versterking

Gevechtskracht

- Meer en zwaardere gevechtscapaciteiten
- Drones, luchtverdediging en inlichtingen
- Munitie en logistieke, medische en cyberondersteuning

Mensen

- Reservisten en dienmodel uitbreiden
- Gevulde en diverse organisatie
- Betere zorg voor veteranen

Materieel

- Snelle en slimme verwerving
- Interoperabiliteit en standaardisatie
- Sterke keten en ecosystemen

Randvoorwaarden

- Modern vastgoed en ruimte om te oefenen
- Beveiliging, veiligheid en omgaan met risico's
- Juridische ruimte om taken uit te voeren

1. VEILIGHEIDSOMGEVING

Defensie staat voor grote uitdagingen. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog is er een grootschalige oorlog in Europa en dat raakt ook Nederland. De veiligheid van Nederland, Europa en het NAVO-verdragsgebied wordt ernstig bedreigd door verschillende ontwikkelingen.

1.1 Dreigingsbeeld

De verhoudingen in de wereld staan verder op scherp sinds de grootschalige Russische inval in Oekraïne in 2022, de oorlog in Gaza en de toegenomen spanning in het Midden-Oosten. De trend van toenemende dreigingen en onrust is in een stroomversnelling gekomen voor Europese landen, waaronder Nederland.¹ De dreigingen voelen voor veel mensen misschien nog weinig tastbaar of ver weg, maar vormen wel degelijk een gevaar voor de vrede, veiligheid en vrijheid van Nederland en bondgenoten. Cyberaanvallen en desinformatie bereiken al de Nederlandse huiskamers en ondermijnen de stabiliteit van de samenleving.²

Strategische rivaliteit

De strategische rivaliteit tussen grootmachten, met een agressief Rusland en assertief China, neemt de laatste jaren sterk toe. Dit uit zich onder meer in de nietsontziende oorlog in Oekraïne, militaire dreiging tegen buurlanden, een wapen- en technologie-wedloop en strijd om controle over grondstoffen en markten. Waar Rusland de confrontatie zoekt, ondermijnt China de internationale rechtsorde op een indirectere maar ook structurelere wijze. Deze geopolitieke strijd wordt ook uitgevochten op andere continenten, zoals Afrika, waar Rusland in diverse landen bijdraagt aan instabiliteit en onveiligheid via de inzet van onofficiële troepen en zijn eigen invloed probeert te vergroten. Daarnaast proberen ook andere regionale mogendheden zoals Iran hun internationale positie te versterken. Als gevolg hiervan staat de internationale rechtsorde in toenemende mate onder druk.

De relatie van de EU en de NAVO met Rusland is ernstig verstoord door de oorlogszuchtige koers van Rusland.⁴ Rusland heeft aangetoond de huidige machtsverhoudingen te willen herzien en niet terug te deinzen voor grootschalig militair ingrijpen om

haar doelen te bereiken. Een grootschalig militair conflict tussen Rusland en de NAVO was lange tijd ondenkbaar, maar is inmiddels voorstelbaar.⁵ NAVO-bondgenoten langs de grens met Rusland, zoals de Baltische staten en Polen, voelen zich blijvend bedreigd door Rusland. Finland en Zweden waren jarenlang neutraal, maar hebben zich inmiddels aangesloten bij de NAVO. De Russische dreiging richting NAVO- en EU-landen zal niet afnemen. Ondanks de verliezen in de voortdurende oorlog in Oekraïne, blijft Rusland militair een geduchte tegenstander met geavanceerde conventionele, nucleaire en cybercapaciteiten en een omvangrijke oorlogseconomie.⁶ Krijgsmachten binnen de NAVO werken daarom hard aan versterking en afschrikking.

De geopolitieke rivaliteit tussen vooral de VS en China wordt gevoeld door de rest van de wereld. Zo is de veiligheid en welvaart van Nederland verbonden aan die van de VS en aan de internationale rechtsorde en stabiliteit, terwijl China steeds assertiever internationale regels naar zijn hand probeert te zetten. China vergroot zijn invloed wereldwijd met economische en diplomatieke middelen en via strategische afhankelijkheden.⁷ Militair is China vooral actief in de Indo-Pacific, waar het onder meer toenemende druk uitoefent op Taiwan. Dit zou kunnen leiden tot een grootschalig conflict tussen China en de VS met mondiale gevolgen, ook voor Nederland.⁸

Hybride dreigingen

Nederland en omliggende landen voelen de strategische rivaliteit en oorlog in Europa door hybride aanvallen.⁹ Cyberaanvallen en desinformatie destabiliseren de samenleving. Aanvallen op vitale infrastructuur kunnen het dagelijks leven ontwrichten. Landen zetten dit soort machtsmiddelen in om strategische doelen te bereiken. Daarbij worden uitdagers steeds assertiever, creatiever en professioneler bij de inzet van 'wapens' om de tegenstander te verzwakken, zonder openlijk gewapende strijd.¹⁰ De toenemende hybride aanvallen laten zien hoe de verwevenheid van economische, politieke en militaire veiligheidsbelangen voor kwetsbaarheid kan zorgen. Hybride activiteiten vinden vaak plaats in het 'grijze gebied' tussen vrede en oorlog, maar kunnen ook de opmaat vormen naar een gewapend conflict.

De dreiging is reëel en neemt toe. Kwaadwillende buitenlandse mogendheden proberen via heime-lijke beïnvloeding, zoals desinformatiecampagnes, het publieke debat in Nederland te beïnvloeden – onder andere over de oorlog in Oekraïne – of een wig te drijven tussen groepen in de samenleving. Een concreet voorbeeld zijn Russische trollen die via sociale media meeliften op maatschappelijke onrust, zoals nu in het Verenigd Koninkrijk wordt onderzocht. De verspreiding van desinformatie, uit zowel binnen- als buitenland, vormt een groot risico voor het vrije en open debat.¹¹ Recent rolden de MIVD, AIVD en politie samen met Amerikaanse partners een netwerk op dat via Nederland desinformatie verspreidde over de oorlog in Oekraïne.

Hybride aanvallen hebben steeds meer fysieke gevolgen. Dit blijkt uit de moord op de overgelopen Russische piloot in Spanje en een verijdelde moordaanslag op de directeur van Duitslands grootste wapenproducent. Finland zag zich genoodzaakt zijn grenzen met Rusland te sluiten om te voorkomen dat er groepen migranten de grens over werden gestuurd, als middel om onrust in Finland of de EU aan te wakkeren. In 2023 werden de gaspijplijn en telecomkabel tussen Estland en Finland beschadigd, waarbij sabotage wordt vermoed. In Polen ronselt Rusland saboteurs, die in verband worden gebracht met brandstichting en sabotage.¹²

Nederland is net als andere EU- en NAVO-landen doelwit van Russische cyberoperaties en spionage- en beïnvloedingsactiviteiten. Rusland heeft in 2018 op Nederlandse bodem geprobeerd een aanval uit te voeren op de Organisatie voor het Verbod op Chemische Wapens (OPCW). Russische spionage had het voorzien op de rechtsgang rond het neerhalen van vlucht MH17. Een ander voorbeeld is de poging van Russische spionageschepen om de onderzeese infrastructuur in de Noordzee in kaart te brengen.

Ook voor China is Nederland een aantrekkelijk doelwit van spionage en cyberoperaties.¹³ Zo brachten in 2024 de Nederlandse inlichtingendiensten naar buiten dat Chinese staatshackers zich toegang hadden verschaft tot digitale systemen binnen Defensie.¹⁴ China is vooral geïnteresseerd in strategische kennis waarmee het de eigen krijgsmacht zou kunnen moderniseren en versterken.¹⁵

Fragiliteit aan de randen van Europa en het Koninkrijk

De stabiliteit van het Koninkrijk en Europa worden beïnvloed door instabiliteit en conflicten in landen en regio's rond Europa en in het Caribisch gebied en Latijns-Amerika.¹⁶ Nederland ondervindt hier gevolgen van door migratie, criminaliteit en overslaande spanningen. In Europa zelf zijn er spanningen op de Westelijke Balkan, met name in Kosovo en Bosnië-Herzegovina, en daarnaast in Moldavië en in de Zuidelijke Kaukasus. Rusland voedt de instabiliteit in deze gebieden en probeert zijn eigen invloed te vergroten ten koste van Nederland en andere EU- en NAVO-landen. Dit beperkt kansen voor politieke en economische samenwerking en toegang tot strategische grondstoffen.

Aan de zuidgrens van Europa is sprake van instabiliteit in de Sahel, Soedan, de Hoorn van Afrika en Noord-Afrika. Zo hebben de laatste jaren meerdere staatsgrepen plaatsgevonden en zijn gewelddadige extremistische groeperingen actief in met name de Sahel. In Soedan escaleerde politieke strijd tot een gewapend conflict dat het land verscheurt met grote humanitaire gevolgen. Het conflict wordt verergerd doordat verschillende landen de strijdende partijen steunen met wapens en niet oproepen tot een dialoog, waardoor een duurzame oplossing ver weg is. Deze instabiliteit in Afrika draagt bij aan migratie naar Europa, onder meer via mensensmokkel en –handel, met gevaarlijke routes over de Middellandse Zee. In Afrika speelt strategische rivaliteit eveneens een rol. Zo zijn Russische private militaire groeperingen actief in onder meer Mali, waar zij bijdragen aan destabilisatie en een toename van Russische invloed ten koste van de VS en Europese landen. Verder is de Chinese invloed de afgelopen jaren toegenomen door onder meer leningen, grote investeringen in infrastructuur en winning van grondstoffen.

In het Midden-Oosten is al lange tijd onrust en conflict. Iran speelt een ernstige destabiliserende rol in de regio door zijn kernwapenprogramma en het steunen van terroristische organisaties en milities in andere landen. Recent is het Israëlijs-Palestijns conflict ernstig opgelaaid na de aanslag van Hamas in oktober 2023 en de daarop volgende oorlog in Gaza. In Jemen duurt de burgeroorlog voort en vallen de Houthis' de internationale scheepvaart in de Rode Zee aan.

Het Caribische deel van het Koninkrijk heeft te maken met instabiliteit in met name buurland Venezuela. Dit land blijft een onvoorspelbare factor en een potentiële bedreiging voor de veiligheid van de eilanden.¹⁷ Ook ondervindt dit deel van het Koninkrijk de gevolgen van georganiseerde criminaliteit en toenemende invloed van China en Rusland in de regio.

Technologische ontwikkelingen en digitale transformatie

Technologische ontwikkelingen en digitalisering bieden zowel civiel als militair kansen en bedreigingen. Militaire toepassing van civiele innovaties kan een groot verschil maken in conflicten¹⁸ en relatief goedkope technologie kan ook door niet-staatelijke actoren worden ingezet. Op termijn hebben deze technologische ontwikkelingen grote invloed op de internationale veiligheidssituatie en militaire capaciteiten. Dit is bijvoorbeeld te zien in het ruimtedomein, dat van groot belang is voor inlichtingen, maar ook meer fysiek en kinetisch ontwikkelt. Een ander voorbeeld van technologie met potentieel grote gevolgen is kwantum-technologie.

Door toenemende mogelijkheden om met onbemenste (wapen)systemen en kunstmatige intelligentie te werken, kunnen krijgsmachten effectiever worden. Hierdoor kunnen mogelijk ook met minder mensen en minder personele risico's effecten worden bereikt. Daarbij kan een massa van relatief eenvoudige en goedkope middelen het opnemen tegen kostbare, hoogtechnologische wapensystemen. In Oekraïne worden bijvoorbeeld relatief goedkope maritieme drones ingezet tegen Russische marineschepen. Tegelijkertijd zijn in Oekraïne meerdere generaties en vormen van oorlogsvoering door elkaar te zien, van loopgraven tot hoogwaardige technologie. Ook volgt Defensie ontwikkelingen in andere conflicten en crises, zoals in Nagorno-Karabach, Gaza, Soedan, Libië, Jemen en Afghanistan, om hier lessen uit te trekken voor vernieuwing en versterking van de krijgsmacht.

Digitalisering van het militair optreden brengt ook nieuwe kwetsbaarheden met zich mee. Zo zijn commando- en controlesystemen, bevoorradingslijnen en wapen- en navigatiesystemen mogelijk kwetsbaar voor digitale aanvallen. Verder kan het gebruik van nieuwe technologieën leiden tot nieuwe ethische en juridische dilemma's, zeker wanneer potentiële tegenstanders andere normen hanteren of in strijd met internationale afspraken handelen.

Door een groeiende afhankelijkheid van technologie, hebben grote technologiebedrijven in toenemende mate invloed op defensieorganisaties en het militair optreden. Een voorbeeld hiervan is Starlink Mini in Oekraïne. Het is voor Defensie van belang om toegang te krijgen tot de nieuwste technologische ontwikkelingen en tegelijkertijd de afhankelijkheid van deze bedrijven in ogenschouw te nemen, om te voorkomen dat leveranciers een bepalende rol hebben in (grootschalige) conflicten.

Klimaatverandering

Klimaatverandering heeft op verschillende manieren invloed op de veiligheid en het optreden van de krijgsmacht. Zo komen door klimaatverandering extreme weersomstandigheden en natuurrampen vaker voor. Daarnaast is klimaatverandering wereldwijd een belangrijke aanjager van conflicten en spanningen door bijvoorbeeld water- en voedselschaarste.¹⁹ Ook draagt het bij aan geopolitieke competitie, bijvoorbeeld in het Arctisch gebied over de mogelijke toekomstige ontginning van grote voorraden olie, gas en mineralen.²⁰ Klimaatverandering heeft ook gevolgen voor de krijgsmacht zelf, doordat energiezekerheid van toenemend belang is.

SCENARIO'S

De genoemde veiligheidsontwikkelingen en dreigingen leiden tot verschillende scenario's waar Nederland rekening mee moet houden.

> SCENARIO 1: Aanval op de NAVO

- Na Oekraïne valt Rusland een buurland binnen dat bij de NAVO hoort. Bijvoorbeeld Litouwen of Polen, om het Russische Kaliningrad te verbinden met Belarus. Het aangevallen land roept de hulp in van de rest van de NAVO, waaronder Nederland. De NAVO is hierdoor in oorlog met Rusland.
- Nederlandse militairen worden ingezet om de NAVO te verdedigen tegen de Russische aanval. Nederland is een doorvoerland voor Britse, Amerikaanse en Canadese troepen die naar Europa komen om de NAVO te verdedigen. Rusland probeert te voorkomen dat deze troepen naar het front verplaatsen. Dat doet Rusland door sabotage van Nederlandse havens, snelwegen, rivieren, vliegvelden en spoorlijnen. Ook het dreigen met raketaanvallen is mogelijk.
- Om dit te voorkomen, versterkt Nederland de krijgsmacht, net als de rest van de NAVO. De aanwezigheid van NAVO-troepen, waaronder Nederlandse, aan de oostgrens van de NAVO schrikt Rusland af. Dit voorkomt een Russische aanval op de NAVO.
- Daarom draagt Nederland bij aan de gevechtskracht die de NAVO nodig heeft om Rusland af te schrikken en zichzelf te verdedigen. Defensie bereidt zich met de gehele samenleving voor op dit scenario. Hoe sterker de Nederlandse krijgsmacht en samenleving, en hoe sterker de NAVO, hoe kleiner de kans is dat Rusland aanvalt.

> SCENARIO 2: Een mix van schimmige aanvallen met militaire en niet-militaire middelen

- De samenleving wordt ontregeld. Een grote cyberaanval saboteert belangrijke Nederlandse infrastructuur. Rusland lijkt hierachter te zitten. Nederland is een belangrijk doelwit van Rusland, als doorvoerland van NAVO-troepen naar Oost-Europa, als gastland van internationale organisaties en vanwege de steun aan Oekraïne.
- Nederlanders merken dat de elektriciteit en internet uitvallen, pinnen niet meer mogelijk is

en chaos ontstaat op wegen en treinstations. Het dagelijks leven wordt volledig verstoord: mensen kunnen elkaar niet bereiken, niet reizen en geen boodschappen doen.

- Om dit soort aanvallen te voorkomen, zet de hele overheid zich in om de weerbaarheid van Nederland te vergroten. Defensie draagt hieraan bij en biedt bijstand waar en wanneer dat nodig is. Defensie speelt ook een belangrijke rol in het onderkennen van aanvallen.
- Defensie investeert daarom in de eigen weerbaarheid en paraatheid, in cyber- en inlichtingencapaciteit, en in de samenwerking met partners binnen en buiten Nederland.

> SCENARIO 3: Conflicten tussen China en buurlanden leiden tot oorlog tussen China en VS

- China wil zijn positie verstevigen als dominante mogendheid in Azië. Maritieme incidenten tussen China en buurlanden worden grimmiger. De inzet van China is meer controle te krijgen over Taiwan. Dit zou kunnen uitmonden in een militaire inval in Taiwan waarbij de Verenigde Staten Taiwan te hulp kan schieten.
- Handel tussen Azië en Europa komt tot stilstand. Elektronica, medicijnen, auto's en andere zaken waarvoor Europa grotendeels afhankelijk is van productie in Azië, zijn niet of nauwelijks meer verkrijgbaar in Nederland. De VS trekt militaire troepen terug uit Europa, waardoor Europese NAVO-landen kwetsbaarder worden. De VS kan Europese landen vragen om militair bij te dragen aan de verdediging van Taiwan, om samen sterker te staan.
- Om te zorgen dat het niet zo ver komt, werkt Nederland samen met partners in de Indo-Pacific regio om de internationale rechtsorde te bevorderen en regionale spanningen te verminderen. Ook versterkt Nederland de eigen krijgsmacht om samen met Europese partners meer verantwoordelijkheid te nemen voor de veiligheid van Europa.
- Defensie investeert dan ook in een sterke en veelzijdige krijgsmacht en partnerschappen in diverse regio's.

> SCENARIO 4: Onrust en conflicten aan de randen van Europa en het Koninkrijk

- Rusland probeert zijn wereldwijde invloed te

vergroten. Rusland zaait internationaal verdeeldheid en onrust en probeert de politiek in kwetsbare landen aan zich te binden. Het wakkert onrust en conflicten aan de randen van Europa aan, op de Westelijke Balkan, in de Zuidelijke Kaukasus, het Midden-Oosten en Noordelijk Afrika. Hiervoor worden onder meer staatsgrepen georganiseerd, politici omgekocht en beïnvloedingscampagnes opgezet. Direct aan de grens van het Koninkrijk heeft Rusland een negatieve invloed op de stabiliteit van Venezuela. Ook op de eilanden zelf proberen andere landen het bestuur te beïnvloeden. China creëert strategische afhankelijkheden, stimuleert een antiwesters narratief in het Mondiale Zuiden en zaait verdeeldheid binnen de EU en NAVO.

- Nederland merkt dit doordat de eigen invloed en die van andere EU- en NAVO-landen afneemt in kwetsbare landen en regio's. Politieke en economische afspraken vervallen. Verdere toename van migratie, grensoverschrijdende criminaliteit en terrorisme zijn in Nederland merkbaar. Steeds vaker moeten Nederlanders worden geëvacueerd uit landen die snel onveilig worden door een staatsgreep of conflict.
- Om het tij te keren, draagt Nederland met bondgenoten en partners bij aan stabiliteit rondom Europa en aan de grens van het Koninkrijk. Dit gebeurt met politieke, economische, militaire en andere middelen. Defensie draagt hieraan bij, in nauwe samenwerking met het ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Daarom investeert Defensie in internationale samenwerking en een sterke en slimme krijgsmacht die kan bijdragen aan stabiliteit.

Deze scenario's hebben bijzonder al ernstige gevolgen voor de veiligheid van Nederland, maar kunnen zich ook gelijktijdig voordoen en elkaar versterken. Het grootste gevaar is dat schimmige, ongreepbare aanvallen de opmaat vormen naar een Russische aanval op de NAVO, waardoor Nederland direct betrokken raakt in een oorlog, terwijl gelijktijdig de spanning oploopt aan de randen van Europa en/of in de Indo-Pacific. Nederland en Defensie moeten zich daarom voorbereiden op het ergste en snel de krijgsmacht versterken en weerbaarheid vergroten.

1.2

Internationale veiligheidsarchitectuur

Internationale samenwerking is essentieel om een antwoord te bieden op dreigingen vanuit onder meer Rusland, China en Iran. De hoogste prioriteit heeft samenwerking binnen de NAVO aan geloofwaardige afschrikking en collectieve verdediging. De vrede, vrijheid en veiligheid van Nederland hangen samen met de kracht van de NAVO om het hele bondgenootschap te beschermen. Daarom wordt de krijgsmacht al jaren ingezet om het grondgebied, luchtruim en de wateren van het bondgenootschap veilig te houden, bijvoorbeeld in de Baltische staten.

Vanwege de verhoogde dreiging heeft de NAVO haar operationele plannen de afgelopen jaren herschreven om gezamenlijk beter voorbereid te zijn op mogelijke aanvallen en een langdurig gewapend conflict binnen het eigen verdragsgebied te kunnen voeren. Daarvoor moeten bondgenoten een groot deel van hun krijgsmacht binnen 10 tot 30 dagen kunnen inzetten en die inzet ook vol kunnen houden.²¹ Om de plannen van de NAVO te kunnen uitvoeren, zijn er afspraken gemaakt over een eerlijke lastenverdeling op het gebied van defensie-uitgaven (*cash*), militaire capaciteiten (*capabilities*) en bijdragen aan militaire activiteiten (*contributions*). NAVO-bondgenoten hebben afgesproken een evenredige bijdrage te leveren aan de capaciteitendoelstellingen. Met name op de prioritaire doelstellingen (NATO *Priority Targets*) en tekortkomingen (NATO *shortfalls*). Deze capaciteitendoelstellingen zijn de uitkomst van het NAVO-defensieplanningsproces (NDPP). Verder zet de NAVO zich met innovatie-initiatieven, zoals het NATO *Innovation Fund* (NIF) en de *Defence Innovation Accelerator for the North Atlantic* (DIANA), in om een voorsprong te houden op tegenstanders.

Binnen de EU is de defensiesamenwerking de afgelopen jaren sterk uitgebreid.²² Zo heeft de EU diverse fondsen en programma's om lidstaten te motiveren om militaire capaciteiten te ontwikkelen en uit te breiden, gericht op meer handelingsvermogen en betere operationele samenwerking (interoperabiliteit). Hiermee wordt ook geïnvesteerd in capaciteiten die van belang zijn voor de NAVO. Ook wordt de Europese defensie-industrie versterkt en wordt samengewerkt aan de aanpak van hybride dreigingen.

> De dreigingen voelen voor veel mensen misschien nog weinig tastbaar of ver weg, maar vormen wel degelijk een gevaar voor de vrede, veiligheid en vrijheid van Nederland en bondgenoten

Bilateraal werkt Nederland intensief samen met buurlanden en andere partners. Het meest intensief is de samenwerking met België, Duitsland, Frankrijk, Luxemburg, Noorwegen, het Verenigd Koninkrijk en de VS. De afgelopen jaren is de band met landen uit de Hanze-regio, zoals Zweden, Finland, de Baltische staten en Polen versterkt. Daarnaast is het belang toegenomen van partners in andere regio's, zoals Australië, Japan, Zuid-Korea en Indonesië. Bij samenwerking met partners in andere regio's kijkt Defensie ook naar kansen voor snelle materieelverwerving, in het licht van lange levertijden op de Nederlandse en Europese materieelmarkt. Nederland maakt ook onderdeel uit van diverse kleinere multilaterale verbanden, zoals de *Joint Expeditionary Force (JEF)*, *Northern Group* en *European Intervention Initiative (EI2)*.

Binnen de Verenigde Naties (VN) blijft Nederland zich inzetten voor internationale vrede en veiligheid, onder andere door voortgezette steun voor effectievere vredesoperaties. Ook de handhaving van de internationale rechtsorde door onder meer het Internationaal Strafhof (ICC) is van groot belang voor Nederland. Defensie heeft het ICC meermaals ondersteund met forensische capaciteit.

1.3

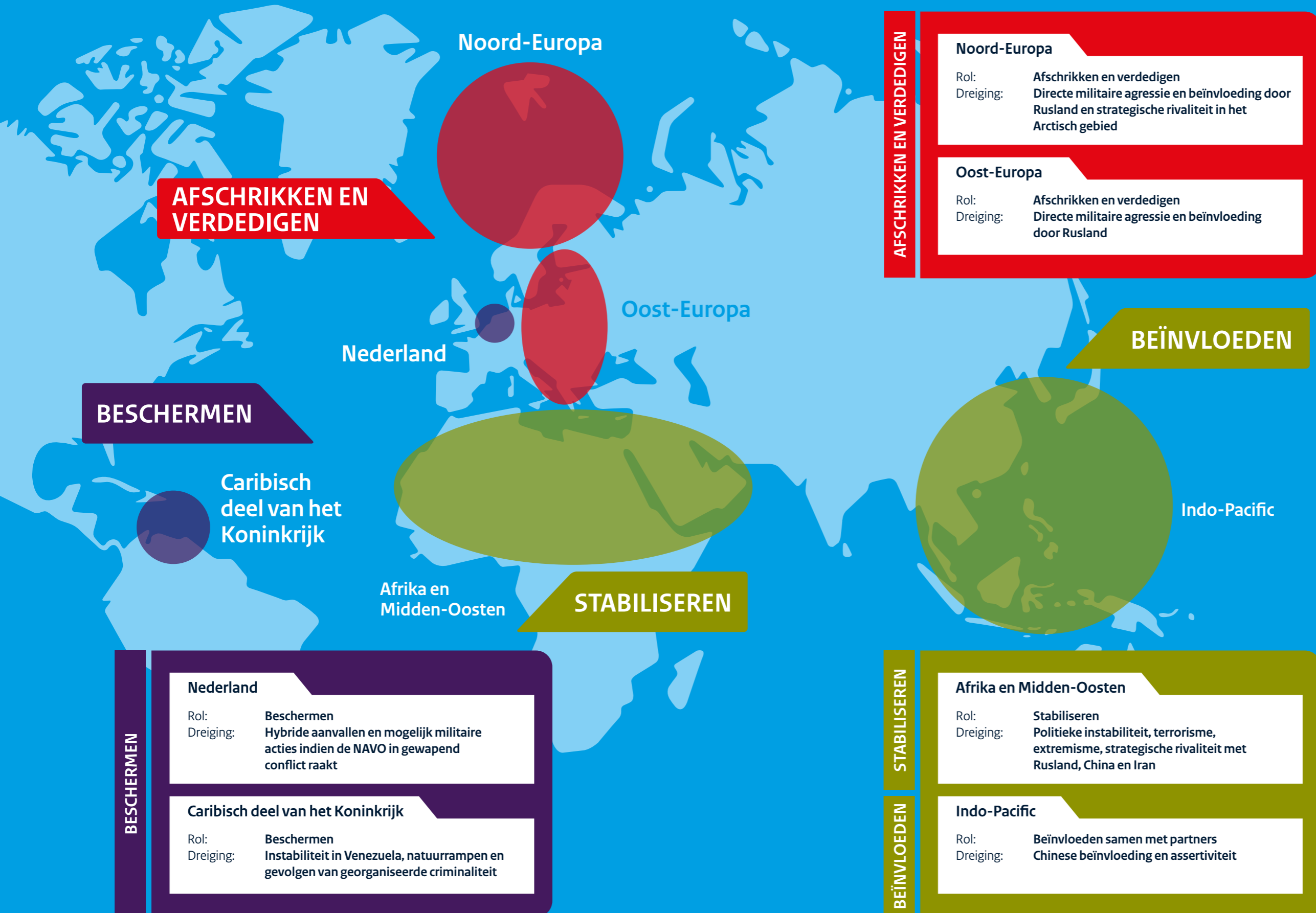
Nationale veiligheidslandschap

De verslechterde veiligheidssituatie vraagt bijzondere aandacht voor het verhogen van de maatschappelijke weerbaarheid van Nederland.²³ Daarvoor is de hele samenleving nodig: overheid, burgers, maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven, industrie, kennisinstellingen en andere spelers. De NCTV en Defensie coördineren samen de kabinetsbrede aanpak voor de weerbaarheid tegen militaire en hybride dreigingen.

Alle ministeries werken samen om de maatschappelijke weerbaarheid en militaire paraatheid te versterken. Het wegnemen van belemmeringen in wet- en regelgeving voor de militaire paraatheid en maatschappelijke weerbaarheid is hier een belangrijk onderdeel van. Onder meer het ontwikkelen van de Wet op de Gereedstelling draagt hieraan bij (zie paragraaf 7.6).

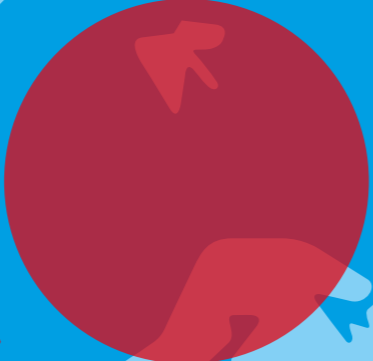
Om Nederland veilig te houden, werken overheid en maatschappelijke partners nauw samen. Defensie speelt een stevige rol in de brede veiligheidssamenwerking op basis van de Veiligheidsstrategie voor het Koninkrijk der Nederlanden (2023). Doel hiervan is het beschermen van nationale veiligheidsbelangen en versterken van de weerbaarheid van overheid en samenleving.²⁴ Een voorbeeld waarbij Defensie nauw betrokken is, is het Rijksbreed Responskader tegen Statelijke Dreigingen.²⁵ Hiermee heeft het kabinet de mogelijkheid om gecoördineerd te reageren tegen statelijke dreigingen.

Dreigingen in de wereld en rollen van Defensie

AFSCHRIKKEN EN VERDEDIGEN

Noord-Europa

Oost-Europa

Nederland

BESCHERMEN

Caribisch deel van het Koninkrijk

Afrika en Midden-Oosten

STABILISEREN

BEÏNVLOEDEN

Indo-Pacific

AFSCHRIKKEN EN VERDEDIGEN

Noord-Europa
 Rol: Afschrikken en verdedigen
 Dreiging: Directe militaire agressie en beïnvloeding door Rusland en strategische rivaliteit in het Arctisch gebied

Oost-Europa
 Rol: Afschrikken en verdedigen
 Dreiging: Directe militaire agressie en beïnvloeding door Rusland

BESCHERMEN

Nederland
 Rol: Beschermen
 Dreiging: Hybride aanvallen en mogelijk militaire acties indien de NAVO in gewapend conflict raakt

Caribisch deel van het Koninkrijk
 Rol: Beschermen
 Dreiging: Instabiliteit in Venezuela, natuurrampen en gevolgen van georganiseerde criminaliteit

STABILISEREN

Afrika en Midden-Oosten
 Rol: Stabiliseren
 Dreiging: Politieke instabiliteit, terrorisme, extremisme, strategische rivaliteit met Rusland, China en Iran

BEÏNVLOEDEN

Indo-Pacific
 Rol: Beïnvloeden samen met partners
 Dreiging: Chinese beïnvloeding en assertiviteit

Strategische veiligheidscontext

- Strategische rivaliteit met Rusland en China
- Hybride dreigingen
- Fragiliteit aan de randen van Europa en het Koninkrijk
- Technologische ontwikkelingen en digitale transformatie

2. TAKEN EN DOELSTELLINGEN

2.1

Taken

De verantwoordelijkheden van de krijgsmacht zijn verankerd in de Grondwet. Artikel 97 van de Grondwet luidt:

Ten behoeve van de verdediging en ter bescherming van de belangen van het Koninkrijk, alsmede ten behoeve van de handhaving en de bevordering van de internationale rechtsorde, is er een krijgsmacht.

Niet alleen uit de Grondwet, maar ook uit het Statuut voor het Koninkrijk, de Politiewet en de Wet Veiligheidsregio's volgen taken voor de krijgsmacht. Op basis hiervan zijn drie hoofdtaken geformuleerd:

1. **Bescherming van het eigen en bondgenootschappelijk grondgebied;**
2. **Bescherming en bevordering van de internationale rechtsorde en stabiliteit;**
3. **Het leveren van militaire bijstand aan civiele autoriteiten bij de handhaving van de openbare orde en van de rechtsorde, alsmede bij de rampenbestrijding en crisisbeheersing.**

De Defensieorganisatie als geheel moet de krijgsmacht in staat stellen om deze taken uit te voeren.

Door de Russische dreiging richting Nederland en bondgenoten en de mogelijkheid van een grootschalig conflict binnen het NAVO-verdragsgebied, richt Defensie zich de komende jaren primair op hoofdtak 1: de bescherming van het eigen grondgebied en dat van bondgenoten.²⁶ Sinds het einde van de Koude Oorlog was Defensie steeds minder ingericht en voorbereid op het uitvoeren van hoofdtak 1. Inzet bestond voornamelijk uit vredesmissies en operaties in andere regio's in het kader van hoofdtak 2. Er is in deze tijd dan ook bezuinigd op zware gevechtscapaciteiten, operationele ondersteuning en andere zaken die van groot belang zijn voor hoofdtak 1. Om hoofdtak 1 in de huidige veiligheidssituatie uit te kunnen voeren, moeten afschrikking en gevechtskracht worden versterkt en is een transformatie van de Defensieorganisatie nodig. Achterstanden door langdurige bezuinigingen worden ondertussen ingelopen. Met deze Defensienota wordt de lijn van groei de komende jaren doorgetrokken.

De krijgsmacht moet daarnaast nog steeds andere taken kunnen uitvoeren, ook buiten de eigen regio, in het licht van de huidige dreigingen en verwevenheid tussen internationale en nationale veiligheid.²⁷ Zo kan de krijgsmacht met internationale partners bijdragen aan stabiliteit in Afrika en het Midden-Oosten en het beïnvloeden van de veiligheidssituatie in de Indo-Pacific. Conflicten in deze regio's hebben een directe relatie met de veiligheidsbelangen van Nederland en Europa en zijn vaak verbonden aan strategische rivaliteit met Rusland en China. Civiele autoriteiten kunnen ook een beroep blijven doen op Defensie voor incidentele ondersteuning. Dit geldt bijvoorbeeld bij natuurrampen in Nederland en het Caribisch deel van het Koninkrijk. Tot slot blijft de Koninklijke Marechaussee structureel taken vervullen onder gezag van bijvoorbeeld het ministerie van Justitie en Veiligheid en het ministerie van Asiel en Migratie, zoals grenspolitietaken.

2.2

Strategische doelstellingen

Uit het dreigingsbeeld, de scenario's en taken volgen drie strategische doelstellingen voor Defensie voor de komende jaren. Deze doelstellingen staan naast elkaar en zijn essentieel om invulling te kunnen geven aan taken in het licht van de huidige veiligheidssituatie.

Defensie is voorbereid op een grootschalig militair conflict in het NAVO-verdragsgebied

Allereerst is Defensie voorbereid op hoofdtak 1 en in staat te vechten om het eigen grondgebied en dat van bondgenoten te beschermen. Defensie probeert een conflict te voorkomen door versterkte afschrikking in samenwerking met bondgenoten binnen de NAVO en is zo voorbereid op een grootschalig militair conflict. Daarvoor is de krijgsmacht in staat om in het hoogste geweldspectrum te vechten en het gevecht langdurig vol te houden. Dit vereist innovatieve en effectieve gevechtskracht in alle domeinen, met een goede balans tussen slagkracht en ondersteuning en tussen massa en hoogwaardige systemen. Het vraagt daarnaast om een goed gevulde krijgsmacht met mensen met de juiste opleiding, training, mindset en mentale kracht. De krijgsmacht moet snel kunnen opschalen, in samenwerking met partners en de hele samenleving, bij verhoogde dreiging of daadwerkelijke militaire escalatie op het eigen of bondgenootschappelijk grondgebied.

De Nederlandse krijgsmacht staat permanent gereed voor inzet. Samen met nationale partners en bondgenoten heeft Defensie plannen en commandostructuren voor (voorbereiding op) een grootschalig conflict. Defensie beschikt met Europese bondgenoten en partners over meer strategisch en operationeel handelingsvermogen. Hiermee kan de krijgsmacht tijdens of in de aanloop naar een conflict gelijktijdig nationaal en internationaal op grote schaal worden ingezet. Nationaal staat de krijgsmacht klaar voor het faciliteren van de grootschalige doorvoer van internationale troepen en militair materieel en het beschermen van vitale infrastructuur.

Nederland blijft Oekraïne onverminderd steunen om de Russische agressie een halt toe te roepen en de vrede en veiligheid in Europa te herstellen.

Defensie is klaar voor het gevecht van de toekomst en past zich aan veranderende dreigingen en conflictvoering aan

Daarnaast is Defensie voortdurend voorbereid op het gevecht van de toekomst, door zich vanuit een gezaghebbende informatiepositie aan te passen aan veranderende dreigingen, vormen van conflictvoering en nieuwe technologieën. Innovatie en modernisering zijn hierbij essentiële randvoorwaarden. Door digitale transformatie is de krijgsmacht in staat multidomein operaties uit te voeren met datagestuurde besluitvorming. Capaciteiten in het cyber- en spacedomein worden versterkt. Defensie investeert in kennis, innovatie, modernisering en opleidingen, in nauwe samenwerking met de samenleving, de industrie en andere nationale en internationale partners.

De krijgsmacht is inzetbaar in diverse regio's en onder diverse omstandigheden om de Nederlandse veiligheidsbelangen te beschermen. Defensie doet dit onder meer door deelname aan missies buiten het NAVO- en EU-verdragsgebied, in het kader van het bevorderen van de internationale rechtsorde. Defensie anticipeert daarbij op veranderende veiligheidsomstandigheden, waaronder klimaatverandering en daaraan gerelateerde dreigingen. Defensie trekt lessen uit conflictvoering op alle niveaus in diverse landen en regio's.

Defensie staat klaar voor nationale taken en ondersteuning van civiele autoriteiten

Buiten conflictomstandigheden staat Defensie te allen tijde klaar om de nationale veiligheidsbelangen te beschermen, samen met nationale partners. Defensie moet de juiste en voldoende capaciteiten hebben voor nationale militaire taken, reguliere nationale taken onder civiel gezag en incidentele ondersteuning van civiele autoriteiten. In aanloop naar of tijdens een groot conflict binnen het NAVO-verdragsgebied, kan Defensie mogelijk minder incidentele taken vervullen. Hierover maakt Defensie afspraken met nationale partners.

> De belangrijkste taak voor de komende jaren: de bescherming van het grondgebied van Nederland en bondgenoten

2024

3. KOERS VOOR VERSTERKING

Om de strategische doelstellingen te behalen en te kunnen vechten voor de veiligheid van Nederland en het bondgenootschap, is versterking van Defensie hard nodig. De bestaande koers²⁸ voor versterking van de Defensie-organisatie wordt voortgezet en waar mogelijk versneld. De strategische doelstellingen geven richting aan keuzes voor verdere beleidslijnen en investeringen. Ondanks de aanzienlijke investeringen van het kabinet, kan met het defensie-budget niet tegelijkertijd aan alle wettelijke taken, bondgenootschappelijke verplichtingen en nationale regelgeving volledig invulling worden gegeven. De Defensievisie 2035 benadrukte al dat er, nog voor de toegenomen veiligheidsdreigingen, een aanzienlijke kloof bestond tussen het takenpakket van Defensie en de beschikbare financiële middelen.²⁹ In het licht van de huidige veiligheidssituatie, aanvullende capaciteitsdoelstellingen en herijkte operationele plannen van de NAVO, bestaat er ondanks recente investeringen nog steeds een kloof tussen taken en middelen. Daarom zijn keuzes nog steeds nodig. Niet alles kan, en niet alles kan tegelijk.

Bij het maken van keuzes richt Defensie zich op wat het hardst nodig is om strategische doelstellingen te behalen, rekening houdend met bondgenootschappelijke doelstellingen, afspraken en geldende wet- en regelgeving. Defensie investeert in mensen en goed werkgeverschap om de organisatie te laten groeien en schaalbaar te maken. Defensie versterkt de gevechtskracht die nodig is om een groot conflict te voorkomen en zo nodig te kunnen voeren, met meer ondersteunende capaciteiten om inzet lang vol te houden. En Defensie vult randvoorwaarden in voor versterking, groei en modernisering van de organisatie en gerichte voorbereiding op een mogelijk conflict. Daarbij richt Defensie zich op maatregelen die binnen afzienbare termijn realiseerbaar zijn, met aandacht voor innovatie en modernisering om als toekomstbestendige en duurzame krijgsmacht ook gereed te zijn voor het gevecht van de toekomst. Om zo effectief mogelijk te investeren, houdt Defensie bij keuzes rekening met (externe) factoren die van invloed zijn op de haalbaarheid van maatregelen, zoals de overspannen defensie-industrie, krappe arbeidsmarkt en beschikbare fysieke, milieu- en juridische ruimte.

De koers voor versterking van de hele organisatie is gebaseerd op brede (inter)nationale samenwerking, innovatie en digitalisering. Een betrokken samenwerking en strategische samenwerking met de industrie zijn hiervoor cruciaal. Hierin wordt ook concreet geïnvesteerd. Dit is noodzakelijk om niet alleen als Defensie, maar ook als Nederland samen met bondgenoten sterker te worden. Bovendien wordt de militaire steun aan Oekraïne onverminderd voortgezet, in het belang van Europese veiligheid en de internationale rechtsorde.

3.1

Internationale veiligheid

De veiligheid van Nederland is direct verbonden aan de veiligheid van Europa en het NAVO-bondgenootschap. Zonder sterke NAVO en EU is Nederland niet veilig. De gezamenlijke afschrikking en afspraken over collectieve verdediging houden tegenstanders op afstand. Defensie bundelt daarom de krachten met bondgenoten en partners. Dit is de meest effectieve manier om de gezamenlijke slagkracht en het Europese handlingsvermogen te versterken om het continent te beschermen en verdedigen.

- ➔ Defensie draagt bij aan het versterken van de **NAVO-capaciteit in Europa** door te investeren in de capaciteitsdoelstellingen van de NAVO, met bijzondere aandacht voor prioritaire doelstellingen die voor Nederland gelden. Ook investeert Defensie in ondersteunende capaciteiten die van groot belang zijn voor het uitvoeren van operationele plannen van de NAVO. Met investeringen in strategische capaciteiten draagt Nederland bij aan een sterker Europa binnen de NAVO.
- ➔ Defensie zet zich in voor versterking van de **defensiesamenwerking binnen de EU**. Hierbij ligt de nadruk op het ontwikkelen van gezamenlijke militaire capaciteiten, verbeteren van de interoperabiliteit en het versterken van de Nederlandse en Europese defensie-industrie. Nederland blijft op dit terrein een voortrekkersrol vervullen om versnelde versterking in Europees verband aan te jagen, evenals steun aan Oekraïne vanuit de EU.
- ➔ Defensie zet zich in voor verdere **samenwerking tussen de EU en de NAVO**, bijvoorbeeld via

> Innovatie en een sterke Nederlandse defensie-industrie zijn belangrijk voor het versterken van de militaire capaciteiten van Nederland en de NAVO

- initiatieven om de productiecapaciteit van de defensie-industrie gezamenlijk te vergroten.
- Samenwerking in bilateraal en multilateraal verband wordt geïntensiveerd ten behoeve van gereedstelling en inzet. Het belang van samenwerking in bilateraal verband en in kleinere (gelegenheids)verbanden neemt toe, omdat in kleiner verband soms sneller afspraken en resultaten mogelijk zijn. Deze dragen ook bij aan samenwerking in groter verband. Defensie investeert daarom in **strategische detacheringen** bij de NAVO, EU, VN en de belangrijkste bilaterale partners, voor informatie, coördinatie en invloed.
  - Ook in het **cyberdomein** wordt geïnvesteerd in internationale liaisonfuncties, detacheringen en capaciteit voor internationale projecten en oefeningen. Hiermee wordt de internationale positie van het Defensie Cyber Commando (DCC) sterker.
  - Defensie zet het gehele instrumentarium voor **internationale samenwerking** geïntegreerd in, inclusief defensiediplomatie, capaciteitsopbouw, materieelsamenwerking, onderzoeks- en innovatiesamenwerking, opleiden, oefenen, inzet, logistiek en operationele samenwerking.
  - Defensie zet zich in **militaire missies en operaties** in voor de veiligheidsbelangen van Nederland, Europa en het bondgenootschap. Inzet op het grondgebied, in het luchtruim en in de wateren van het bondgenootschap draagt daar direct aan bij. Ook inspanningen voor stabiliteit in de Westelijke Balkan zijn direct verbonden aan Europese veiligheid. Verder beschermt de krijgsmacht in de Rode Zee, Golfregio en Indo-Pacific de nationale en Europese veiligheidsbelangen, waaronder de economische veiligheid en de internationale rechtsorde. Daarnaast draagt Defensie bij aan het tegengaan van terrorisme-dreiging en de aanpak van grondoorzaken van conflicten, in samenwerking met andere ministeries en (inter)nationale partners.
  - Defensie blijft missies en operaties **voortdurend evalueren**. Aanbevelingen van externe evaluaties worden toegepast. Tijdens missies monitort Defensie de effectiviteit van de missie en de eigen bijdrage daaraan. Aan de hand daarvan kan Defensie nu beter dan voorheen doorlopend operationele aanpassingen doen en de Nederlandse bijdrage aan missies bijsturen.
  - Defensie werkt nauw samen met de VN, het Internationaal Strafhof (ICC), de EU en partnerlanden ten aanzien van **accountability** en versterking van de naleving van internationaal humanitair recht. Hierbij bekijkt Defensie de

mogelijkheden om bij te dragen aan onderzoek naar oorlogsmisdrijven en het voorkomen van burgerslachtoffers. Defensie draagt bijvoorbeeld bij aan onderzoek door het ICC naar Russische oorlogsmisdrijven in Oekraïne.

3.2

Nationale veiligheid

In geval van een militair conflict waarbij zowel Nederland als het Caribisch deel van het Koninkrijk kan worden getroffen door hybride en fysieke aanvallen, moet Defensie beter in staat zijn om te coördineren met civiele partners en bij te dragen aan de bescherming van de strategische en vitale infrastructuur. Gezien de strategische positie van Nederland als fysieke en digitale toegangspoort tot Europa en doorvoerland, is de bescherming van Nederland en infrastructuur ook essentieel voor de NAVO en EU.³⁰ Daarom versterkt Defensie de bescherming van het Nederlands grondgebied en het Caribisch deel van het Koninkrijk.

→ Defensie en civiele partners bereiden zich gericht voor op militaire dreigingsscenario's. Het **Landelijk Crisisplan Militaire Dreigingen** wordt nu ontwikkeld als basis daarvoor. Dit civiel-militaire plan moet zorgen voor betere politiek-bestuurlijke coördinatie van de nationale civiele inzet en nationale operaties van Defensie in het geval van een militaire dreiging. Daarbij horen ook communicatiestructuren naar de samenleving.

→ Defensie werkt het **Nationaal Defensieplan Kritieke Infrastructuur** uit. Dit militair-strategische plan richt zich op de rol van Defensie bij de bescherming van strategische en vitale infrastructuur in geval van militaire of hybride dreigingen tegen Nederland. Dit vraagt om meer capaciteiten voor bewaking en beveiliging, commandovoering, en communicatie- en informatievoorzieningen van en tussen civiele en militaire operatiecentra. Dit is ook van belang voor de militaire mobiliteit in Europa, in lijn met het Nationaal Plan Militaire Mobiliteit.

→ In het **Caribisch deel van het Koninkrijk** worden de Caribische Milities (CARMIL) versterkt. Daarnaast wordt het omgevingsbeeld versterkt door verwerving van luchtwaarschuwingscapaciteit en inhuur van extra vliegreun voor luchtverkenning. Hierdoor kan het eigen grondgebied beter worden beschermd en verdedigd en kan beter worden samengewerkt tussen de Verenigde Staten en de landen van het Koninkrijk.

3. KOERS VOOR VERSTERKING

Defensie zet zich daarnaast dagelijks in voor de nationale veiligheid. Zo is Defensie structureel actief voor bijvoorbeeld het bewaken van het luchtruim, het beschermen van vitale infrastructuur op de Noordzee, het bewaken en beveiligen van objecten en personen, het optreden binnen de Dienst Speciale Interventies (DSI), het uitvoeren van de taakstelling van de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD), uitvoering van de autonome politietaken van de Koninklijke Marechaussee (KMar), het adviseren van de veiligheidsregio's en het ruimen van explosieven. Ook in geval van incidenten, crises en rampen levert Defensie bijstand aan civiele partners, zoals de handhaving van de openbare orde en van de rechtsorde, inzet bij dijkdoorbraken, inzet van schepen van de wacht, het blussen van bosbranden, het zoeken naar bewijsmateriaal onder water en de doorvoer van militair materieel van bondgenoten door Nederland.

3.3 Weerbare en betrokken samenleving

De NCTV en Defensie werken samen met partners aan de overheids- en maatschappijbrede aanpak voor maatschappelijke weerbaarheid (civiele deel) en militaire paraatheid (militaire deel). Defensie heeft ook een betrokken samenleving nodig om haar taken uit te kunnen voeren; zowel ter ondersteuning van de militaire taken, alsook om eventueel taken van Defensie over te nemen in geval van een militair conflict. Daarnaast heeft een weerbare samenleving een afschrikkende werking; deze zal een minder aantrekkelijk doelwit zijn.³¹

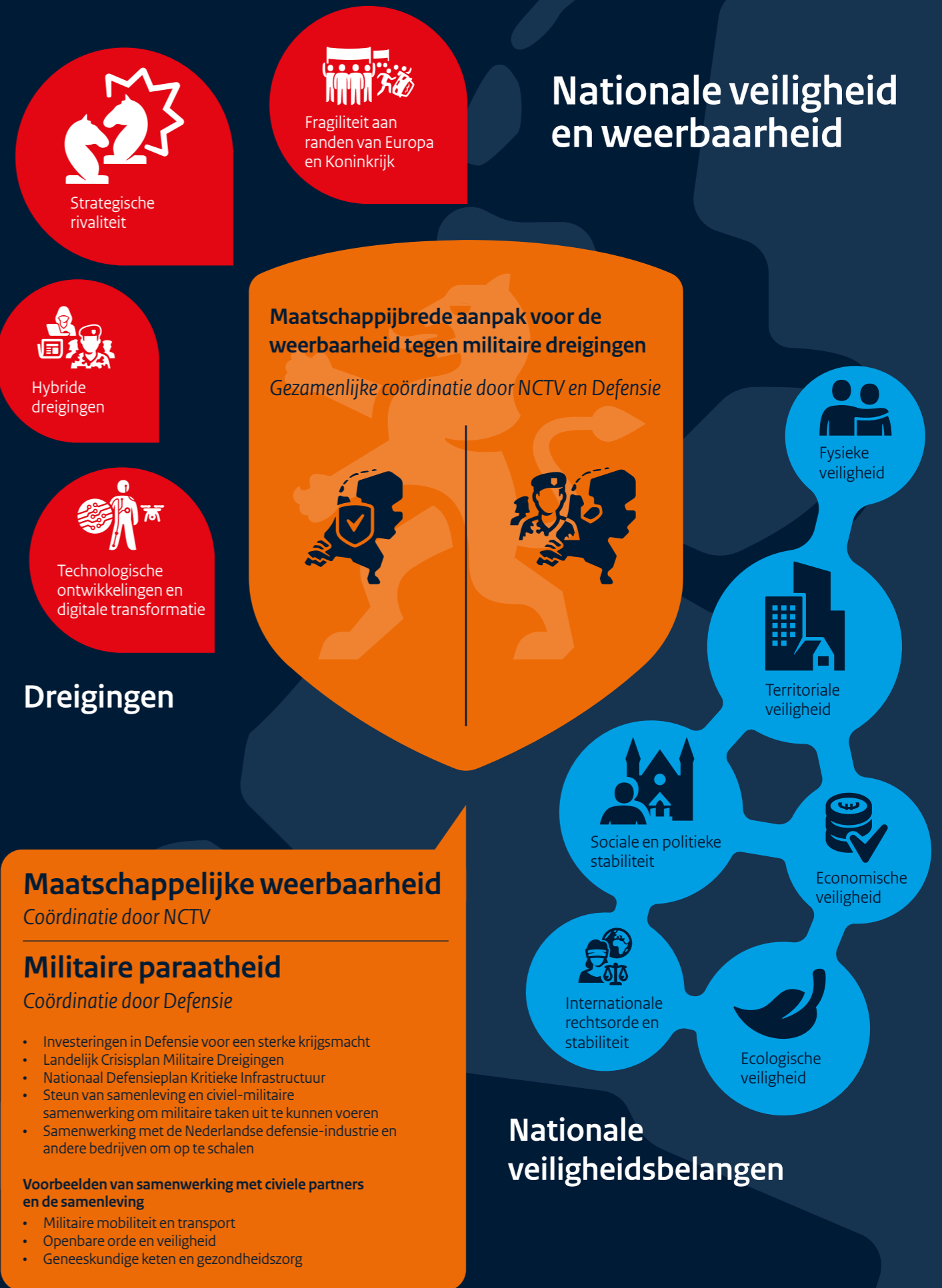
- Defensie brengt met partners in kaart wat Defensie van de maatschappij nodig heeft om in voldoende mate voorbereid te zijn op een militair conflict, in aanvulling op het Landelijk Crisisplan Militaire Dreigingen en het Nationaal Defensieplan Kritieke Infrastructuur. De Kamerbrief Weerbaarheid vormt de basis van de interdepartementale aanpak om de **weerbaarheid** te vergroten en geeft een overzicht van de opgaven per departement.
- Defensie investeert in **civiel-militaire samenwerking** en een robuust partnerschap met de samenleving, onder meer voor productie-zekerheid, ruimte, personeel, logistiek en medische zorg.
- Defensie draagt met aanzienlijke investeringen

bij aan zowel de **militaire paraatheid** als bredere **weerbaarheid van de samenleving**.³² Zo zijn investeringen in de opleiding en ervaring van reservisten en dienjaar militairen, de bescherming van vitale infrastructuur in de Noordzee, in verdediging tegen digitale dreigingen en in logistieke en medische ketens van groot belang voor de weerbaarheid van Nederland.

3.4 Innovatie en kennis

In de huidige geopolitieke context is het nog belangrijker geworden om van innovaties en ervaringen in het veld te leren en deze vervolgens sneller door te voeren dan de tegenstander. Zonder innovatie kan de krijgsmacht Nederland niet goed beschermen en kunnen tegenstanders niet effectief worden bevochten. Innovatie en doorontwikkeling moeten voor de hele organisatie vanzelfsprekend zijn en in alle investeringsbeslissingen worden meegenomen. Als basis hiervoor wordt gericht geïnvesteerd in een ambitieuze kennis- en innovatieagenda.

- Defensie gaat extra investeren om **sneller te leren** van ontwikkelingen in oefeningen, operaties en conflicten. Hiervoor gaat Defensie onder meer samen met kennis- en onderwijsinstellingen, waaronder de Nederlandse Defensieacademie (NLDA), in een vroeg stadium technologie en concepten in operaties inzetten en deze doorlopend valideren en verbeteren. Door versnelde opeenvolging van het ontwikkelen, testen, inzetten, evalueren en verbeteren van innovaties, kan de krijgsmacht sneller moderniseren en effectiever opereren.
- Door **gericht te investeren**, zal de Nederlandse en Europese kennis- en innovatiesector sterker worden en beter kunnen bijdragen aan Defensie.³³ Defensie zet in op vijf gebieden waar Nederlandse bedrijven en/of kennisinstellingen in uitblinken en die van belang zijn voor het vermogen van de krijgsmacht: ruimte-technologie, sensoren, intelligente systemen, kwantumtechnologie en slimme materialen.³⁴ Hierbij is er bijzondere aandacht voor onbemenste en licht-bemenste systemen en ook voor de sterke Nederlandse maritieme kennis- en industriebasis. Nederland kan op deze onderwerpen koploper worden en internationaal een sleutelrol pakken.
- Door middel van strategische innovatie-samenwerking met de industrie ontwikkelt

Defensie **regionale ecosystemen** op onder andere deze vijf gebieden verder. Zo wordt een landelijk dekkend netwerk gerealiseerd, met focus op innovaties met zowel civiele als militaire toepassingen (*dual-use*). De behoeftes van Defensie en het aanbod vanuit het bedrijfsleven worden in deze ecosystemen op elkaar afgestemd en innovatiecycli worden versneld. *Brainport Innovation and Technology for Security* (BITS) is daarin een blauwdruk voor de andere regio's.

- Om innovatieve *start-ups* en het midden- en kleinbedrijf (mkb) een betere kans te bieden in de defensiemarkt, richt Defensie in samenwerking met de regionale ontwikkelingsmaatschappijen en het ministerie van Economische Zaken een **Security Fund (SecFund)** op. Dit richt zich op financiering van innovatieve *dual-use* technologieën. Dit fonds kan ervoor zorgen dat kleine, voor Defensie interessante *start-ups* zich doorontwikkelen tot *scale-ups*. Zo kan de defensie-industrie snel verder groeien. Doordat de behoefte van Defensie vroegtijdig aan de markt wordt gekoppeld, is het mogelijk om bij succes snel en slim op te schalen.
- Het stimuleren van **scale-ups** is zeer relevant voor de verdere groei en ontwikkeling van de defensie-industrie. Daarom zet Defensie zich de komende jaren in voor betere financieringsmogelijkheden voor *scale-ups* in de defensiesector.
- **Juridische en inkoopcapaciteit** worden versterkt om nieuwe vormen van kennis- en innovatiesamenwerkingen en de rol van Defensie als *smart developer* te faciliteren.
- Defensie blijft investeren in de **defensie-specifieke kennis** die de basis legt voor toekomstige (technologie)ontwikkeling, zoals bijvoorbeeld op kwantumtechnologie.
- Defensie laat het budget voor lang-cyclische innovatie meegroeien met de begroting. De komende jaren blijft Defensie ten minste 1,3% van de begroting besteden aan **research & technology**. Defensie stabiliseert hiermee de R&T-besteding in het licht van de norm van het *European Defence Agency* (EDA).

Een toekomstbestendige organisatie vereist niet alleen nieuwe technologie, maar ook een organisatie die snel kan opschalen en slimmer werkt met mensen die veranderopgaves aan kunnen.

- Nieuw **kennis-, innovatie- en industriebeleid**, met een nadrukkelijke verbinding met de Nederlandse industrie, zal richting geven aan

Defensie en haar partners. Hierin is aandacht voor zowel nieuwe technologie als nieuwe manieren van werken, organiseren en sociale innovatie.

- Met meer focus wordt de **kennis- en innovatieketen** binnen Defensie strategisch gestuurd; kennis en innovatie wordt binnen Defensie structureel ingebed in investeringsbeslissingen en behoeftestellingsprocessen.
- Nederland wordt sterker door **internationale samenwerking op kennis en innovatie**.
- Defensie werkt bijvoorbeeld internationaal samen om ruimtevaart, sensoren en hypersone technologie verder te brengen. Ook is er samenwerking op onderwerpen zoals energiezekerheid.
  - Instrumenten als het *European Defence Fund* (EDF), het *NATO Innovation Fund* (NIF) en de *Defence Innovation Accelerator for the North Atlantic* (DIANA) worden blijvend gesteund en benut door Defensie. Defensie steunt de Nederlandse industrie door samen deze fondsen zo goed mogelijk te benutten.

SECFUND: de ontbrekende schakel voor financiering van innovatieve bedrijven

Veertig procent van de middelgrote en kleine bedrijven (mkb) heeft moeite met het vinden van financiering. Dit geldt in het bijzonder in de veiligheids- en defensiesector. Het SecFund helpt mkb'ers om de periode te overbruggen tot zij opdrachten of orders en daarmee geld krijgen vanuit Defensie. Het SecFund richt zich op de financiering van innovatieve ondernemingen binnen het veiligheidsdomein, met een maximale investering van 5 miljoen euro per onderneming. Het fonds investeert in mkb'ers die met hun product of dienst bijdragen aan de gewenste (toekomstige) behoeftes van Defensie. Daarmee vormt het een nu nog ontbrekende schakel in de financieringsketen. SecFund heeft een landelijke dekking, een sectoroverschrijdende aanpak en geen winstoogmerk. Bovendien zet het fonds zich in voor versterking van investeringen. Dit doet het door marktpartijen te benaderen om de investeringen aan te vullen.

BITS: voorbeeld van innovatieve samenwerking met de (inter)nationale omgeving

Binnen *Brainport Innovation and Technology for Security* (BITS) werkt Defensie samen met de Brabantse Ontwikkelmaatschappij (BOM), Brainport Development, de provincie Noord-Brabant en het Ministerie van Economische Zaken. Het doel is om (mede) te investeren in civiele innovaties en technologieën die toegepast kunnen worden in de Defensieorganisatie. BITS verbindt bedrijven met *state-of-the-art* technologie aan Defensie. Hierdoor kunnen bedrijven – van *start-ups* tot innovatief midden- en kleinbedrijf en grootbedrijf – goed aansluiten op de gehele innovatieketen en waar mogelijk het inkoopproces van Defensie. Zo kan Defensie sneller de technologie en middelen krijgen die het nodig heeft. Dit draagt bij aan de technologische voorsprong en het concurrerend vermogen van Nederland en minder afhankelijkheid van (internationale) toeleveranciers. BITS is dan ook een blauwdruk voor de andere NLD_regio's.

Het BITS-consortium mobiliseert ook de benodigde expertise en infrastructuur voor het DIANA-acceleratorprogramma, zodat Nederlandse deelnemers aan DIANA uitgebreide ondersteuning kunnen krijgen. Als *Accelerator Operator* biedt BITS *start-ups* toegang tot cruciale middelen, waaronder gespecialiseerde testlocaties (bijvoorbeeld in Oirschot en Ede-Driesprong), gedeelde faciliteiten zoals huisvesting, prototyping, clean-rooms, simulatiehulpmiddelen en een breed innovatienetwerk. Naar verwachting is de DIANA-accelerator in Brainport begin 2025 operationeel.

3.5

Digitale transformatie

Innovatieve technologieën bieden nieuwe kansen voor Defensie waardoor de organisatie effectiever, veiliger en schaalbaar wordt. Deze nieuwe technologieën zijn veelal eenvoudig verkrijgbaar, met zowel civiele als militaire toepassingen (*dual-use*), maar in eerste instantie ontwikkeld buiten het militaire domein.³⁵ Defensie is nog onvoldoende voorbereid op en uitgerust voor optreden in de informatie-omgeving.³⁶ Het is daarom noodzakelijk om militair vermogen in de huidige en toekomstige (digitale) informatie-omgeving te ontwikkelen.³⁷ De digitale transformatie van Defensie draagt bij aan interoperabiliteit, een groter situationeel bewustzijn (*situational awareness*) en besluitvorming en maakt multidomein optreden mogelijk.³⁸

- Defensie zal de komende jaren een overkoepelende **strategie voor digitale transformatie** ontwikkelen en implementeren.
- Defensie wil de mogelijkheden van **data-analyse en -inzet** (*data science*) en **kunstmatige intelligentie** kunnen benutten voor gereedstelling en inzet. Hiervoor wordt geïnvesteerd in hoogwaardige informatietechnologie en wordt gewerkt aan duidelijke kaders en een data-gedreven werkwijze, waaronder aanvullende investeringen in informatiegestuurd werken. Gebruik van *data science* en AI moet plaatsvinden binnen beleidsmatige en juridische kaders, waarbij rollen en verantwoordelijkheden duidelijk zijn belegd.
- Voor toekomstbestendige IT binnen Defensie is het essentieel om aansluiting te houden bij ontwikkelingen in de technologiemarkt en samen te werken met het bedrijfsleven. Defensie geeft hier onder andere invulling aan met een **cloud-strategie**. Dit vereist zowel financiële investeringen als een andere manier van denken en passende omgang met beveiliging en wet- en regelgeving.
- Om de continuïteit van inzet en bedrijfsvoering te garanderen, wordt de beschikbaarheid, **betrouwbaarheid en schaalbaarheid van IT-systemen** door middel van cloudtechnologie vergroot. Cloudtechnologie ondersteunt ook het werken met data en AI en biedt kansen voor innovatie, digitale veiligheid en arbeidsextensief werken.
- Defensie moet onder alle omstandigheden, ook bij cyberaanvallen of een kinetisch conflict, digitaal veilig kunnen werken en operaties

kunnen uitvoeren. Daarvoor wordt de **digitale infrastructuur** van Defensie versterkt. Defensie verhoogt daarnaast de eigen digitale weerbaarheid door te investeren in cyberbewustzijn en bijbehorend gedrag van personeel.

- **Cyber en elektronische oorlogsvoering**, ook wel cyber- en elektromagnetische activiteiten (CEMA), zijn onlosmakelijk verbonden met moderne oorlogsvoering. Kennis rond dit onderwerp kan zowel offensief als defensief worden ingezet voor het verzamelen van inlichtingen, het beschermen van mensen en platformen, maar ook in het ontzeggen van capaciteiten aan de tegenstander of als afschrikking.
- Het **elektromagnetisch spectrum** (EMS) voor radiofrequenties is van strategisch belang voor Defensie. Draadloze communicatie, radar, sensoren en commandovoering zijn namelijk afhankelijk van voldoende EMS-ruimte voor Defensie. Door toenemende schaarste loopt Defensie strategische risico's. Daarom gaat Defensie investeren in kennis en kunde op dit terrein. Er wordt een interne EMS-autoriteit opgericht om te zorgen dat Defensie in vredes-situatie en bij operaties zo effectief mogelijk gebruik kan maken van radiofrequenties en hiervoor over de juiste mensen, middelen en concepten beschikt.

DATA SCIENCE CENTER OF EXCELLENCE

Nieuwe technologische ontwikkelingen hebben grote gevolgen voor oorlogsvoering. Defensie is ambitieus bij het versterken van een technologisch hoogwaardige krijgsmacht die datagestueerd kan optreden. Dit vraagt om een sterke wetenschappelijke kennisbasis die goed wordt benut in alle opleidingen. Daarom is recentelijk een Data Science Center of Excellence binnen de Nederlandse Defensieacademie opgericht. Het Center of Excellence is het knooppunt waar al het (wetenschappelijke) onderzoek en onderwijs bij elkaar komt en direct gekoppeld wordt aan de defensiepraktijk. Het Center of Excellence is ook onderdeel van het eco-systeem Mindlabs in Tilburg. Zo kan Defensie samen met andere (kennis)partners en start-ups werken aan vraagstukken op het gebied van *data science* en kunstmatige intelligentie.

3.6

Strategische samenwerking met de industrie

Een sterke Nederlandse defensie-industrie is een voorwaarde voor een sterke krijgsmacht en draagt bij aan een sterk Europa en een sterke NAVO. Samenwerking met de Nederlandse industrie zorgt ervoor dat de krijgsmacht operaties langer kan volhouden. Zo draagt een sterke defensie-industrie ook bij aan een geloofwaardige afschrikking. Samenwerking met partners en bondgenoten blijft hierbij cruciaal. De productie- en leveringszekerheid van defensiematerieel moet hoognodig worden vergroot om de Nederlandse krijgsmacht op orde te krijgen, te moderniseren en versterken en tegelijkertijd de steun aan Oekraïne voort te zetten. Het is noodzakelijk de Nederlandse technologische en industriële basis te versterken en goed te positioneren binnen de Europese defensie-industrie.³⁹ De productie van munitie en materieel, ook in Nederland, moet worden versneld en risicovolle strategische afhankelijkheden dienen te worden verminderd. Om opschaling van de Nederlandse defensie-industrie te realiseren wordt gekeken naar innovatie en technologie waar Nederland een concurrerend voordeel heeft. Defensie wil hiervoor zo nodig werken aan aanpassing van nationale en Europese randvoorwaarden en publiek-private verantwoordelijkheden opnieuw definiëren. Naast industriesamenwerking in Nederland en Europa, blijft samenwerking met strategische partners als de VS van groot belang.

- Er komt **actief industriebeleid**: Defensie wil een nieuwe 'mindset' bevorderen binnen Defensie zelf, de bredere overheid, de Nederlandse industrie en de financiële sector, passend bij de huidige veiligheidssituatie. Hierbij worden strategische veiligheidsbelangen naast financieel-economische belangen gesteld, wordt uitgegaan van partnerschap in plaats van een klant/leverancier-relatie, en wordt flexibiliteit gezocht om in te spelen op kansen en dreigingen.
- Met de Nederlandse industrie wordt een **publiek-privaat platform** opgericht voor versterkte samenwerking tussen Defensie en de industrie. Defensie gaat met het bedrijfsleven, kennisinstellingen en (regionale) overheden samenwerken, zodat afhankelijkheden kunnen worden verkleind, en Nederlandse innovatieve sterktes kunnen worden omgezet in industriële

kansen. Naast de uitvoering van het Actieplan Productiezekerheid Onbemenste Systemen (zie ook paragraaf 6.3), wordt dit jaar gestart met de uitwerking van het actieplan voor de ruimtevaartsector.

- Defensie laat het mantra 'beste product voor de beste prijs' los en laat de **tijdige beschikbaarheid en herkomst** van het product – bij voorkeur Nederlands of Europees – zwaarder meewegen bij materieelverwerving.
- Er komt een breed **financieringsinstrument voor opschaling van de Nederlandse defensie-industrie** – met daarin mogelijkheden voor voorfinanciering en subsidiering van productielijnen, met name voor co-productie. Hiermee wordt het mogelijk om in te spelen op kansen om productielijnen van kritieke capaciteiten voor de Nederlandse krijgsmacht in Nederland op te starten.
- Defensie draagt bij aan de opschaling van de **munitieproductiecapaciteit** via samenwerking met de Nederlandse defensie-industrie en kennisinstututen op technologieën waar Nederland concurrerend is en waar de grootste behoefte aan is. Dit betreft voornamelijk kapitaal munitie. Defensie zoekt hierbij naast industriesamenwerking in Nederland en Europa ook de samenwerking met strategische partners als de VS, bijvoorbeeld voor licentieproductie in Nederland van *battle decisive munitions* waar de NAVO om vraagt. Daarbij zet Nederland zich in voor een goede verdeling van productie over partnerlanden.
- De wet **Weerbaarheid defensie en veiligheid gerelateerde industrie** wordt geïmplementeerd (zie paragraaf 7.6).
- In **EU-verband** wordt de constructieve defensiesamenwerking voortgezet en worden de beleidsdoelen in de Europese Defensie Industrie Strategie⁴⁰ actief ondersteund, zonder daarbij de belangen van de Nederlandse defensie-industrie uit het oog te verliezen.
- Samenwerken met **partners buiten Europa** blijft van groot belang. Zo blijft de trans-Atlantische samenwerking met de **Verenigde Staten** op onder meer materieel- en industriegebied cruciaal om de krijgsmacht en daarmee de NAVO te versterken.
- In **NAVO-verband** steunt Defensie het *Defence Production Action Plan*, committeert Nederland zich aan de *Alliance Defence Industrial Pledge* en blijft Nederland actief samenwerken met bondgenoten.

3.7

Steun aan Oekraïne

Nederland blijft Oekraïne onverminderd steunen om zich te kunnen verdedigen tegen de Russische agressie. Samen met internationale partners moet Rusland een halt worden toegevoerd.

Een Oekraïens verlies zou verregaande gevolgen hebben voor Nederland, Europa en de mondiale veiligheid.⁴¹

- Nederland zet de **materiële militaire steun** aan Oekraïne onverminderd voort. Op specifieke thema's en capaciteiten blijft Nederland een voortrekkersrol vervullen. De focus van de Nederlandse steun ligt op de instandhouding en het voortzettingsvermogen van de geleverde wapensystemen, en op innovatie.
- Naast steun op de korte termijn werkt Nederland met internationale partners ook aan de ontwikkeling en modernisering van de Oekraïense krijgsmacht op de **lange termijn**. Dit gebeurt in diverse projectteams in internationale coalities, zoals bij het leveren van F-16's.
- Tevens blijft Nederland zich samen met partners inzetten voor de **training van Oekraïense militairen**.
- Defensie werkt zoveel mogelijk samen met **internationale partners**, onder meer in EU- en in NAVO-verband, om Oekraïne zo goed en snel mogelijk te helpen. Nederland steunt EU- en NAVO-initiatieven ter versterking van de Oekraïense en Europese krijgsmachten. Ook in bredere zin kijkt Defensie hoe het internationale samenwerking ter ondersteuning van Oekraïne kan blijven aanjagen, zoals op het gebied van *accountability* (zie paragraaf 3.1).
- Nederland investeert in de **opschaling** van de industrie in Nederland en elders voor zowel Oekraïne als Europese krijgsmachten.⁴² Dit sluit aan bij de strategische samenwerking die Nederland met de defensie-industrie beoogt.
- Defensie trekt **lessen** uit de oorlog en de militaire steun aan Oekraïne en brengt deze waar mogelijk zelf in praktijk. De inzet van zowel oude als nieuwe wapensystemen levert relevante kennis op voor zowel Defensie als de Nederlandse defensie-industrie. Ook doet Defensie ervaring op met versnelde aankoop van materieel voor Oekraïne. Hiermee kunnen verwervingsprocedures voor eigen materieel worden vereenvoudigd.

4. GEVECHTSKRACHT

De krijgsmacht moet de juiste gevechtskracht hebben om tegenstanders af te schrikken. En de krijgsmacht moet gereed zijn om te vechten en het gevecht vol te houden, wanneer een tegenstander toch aanvalt. Daarvoor moet de krijgsmacht beschikken over effectieve en toekomstbestendige gevechtskracht, met een goede balans tussen slagkracht en het vermogen inzet lang vol te houden, en tussen massa en hoogtechnologische wapensystemen. De reactietijden die de NAVO stelt voor eenheden en de afspraken binnen de NAVO over benodigde capaciteiten zijn richtinggevend. Daarnaast moet de krijgsmacht gereed zijn en de juiste capaciteiten hebben voor nationale taken en inzet in EU-missies of andere verbanden.

Om hier goed invulling aan te geven, investeert Defensie in de NAVO-capaciteitendoelstellingen die voor Nederland gelden (NATO Capability Targets), inclusief betere invulling van alle capaciteiten die de NAVO momenteel met prioriteit van Nederland vraagt (NATO Priority Targets). Ook investeert Defensie in andere gevechts- en ondersteunende capaciteiten die van groot belang zijn voor de veiligheid van het Koninkrijk en het uitvoeren van operationele plannen van de NAVO. Dit betreft gevechtscapaciteiten (combat), gevechtsondersteuning (combat support) en operationele ondersteuning (combat service support). Bij de investeringen in alle domeinen zet Defensie in op innovatie en samenwerking met de industrie. Dit is essentieel om te bouwen aan een innovatieve, toekomstbestendige krijgsmacht die multidomein kan optreden om het gevecht van nu en de toekomst te winnen.

4.1 Multidomein optreden

Multidomein optreden biedt een antwoord op de uitdagingen die voortkomen uit het complexe gevechtsveld. Het heeft als doel een (relatieve) voorsprong te kunnen behouden op de tegenstander in een tijdperk van voortdurende competitie. Deze voorsprong wordt gerealiseerd door nog meer in te zetten op domeinoverstijgende en verregaande samenwerking tussen de eigen krijgsmachtdelen en andere krijgsmachten en

partners. Defensie versterkt de geïntegreerde benadering van militaire en civiele middelen, mede gericht op het voorkomen van conflicten. Multidomein denken wordt in operaties met nationale en internationale partners het ultieme uitgangspunt.

Het optreden van de krijgsmacht is daarbij informatiegestuurd; hiermee anticipeert Defensie op het toenemende belang van de informatieomgeving en de integratie van deze omgeving in het militair vermogen. Het optimaal kunnen benutten van informatie draagt onder andere bij aan een goed begrip van de omgeving, het versnellen en vereenvoudigen van het besluit- en bevelvoeringsproces en het anticiperen op basis van onvolledige informatie.

- Door verdere ontwikkeling van het Multi Domain Warfare Education Center binnen de Nederlandse Defensie Academie versterkt Defensie de **kennisbasis** van het multidomein optreden binnen de gehele organisatie.
- De komende jaren worden de in 2022 geformuleerde maatregelen voor **informatiegestuurd optreden** verder geïmplementeerd, waaronder verdere integratie van sensoren, besluitvormers, (wapen)systemen en ondersteunende capaciteiten. Een dergelijk netwerk voorziet in een snelle en gerichte informatie-stroom met als doel een hoger tempo van handelingen en besluitvorming dan de tegenstander.
- Defensie investeert in de **samenwerking tussen systemen**, waaronder *battle management systemen*, die voldoen aan de standaardisatie-eisen van het *Federated Mission Network* van de NAVO. Zo krijgt de luchtmacht een battle management-systeem dat snelle en veilige uitwisseling van data, informatie en inlichtingen mogelijk maakt tussen de wapensystemen en met zowel nationale als NAVO-eenheden. Hiermee krijgen commandanten en gevechtseenheden een nauwkeurig, real-time inzicht in de omgeving om sneller en slimmer te kunnen handelen dan de potentiële tegenstander.
- De oprichting van een **Operationeel Hoofdkwartier** en het **Maritiem Operationeel Centrum Benelux** maken het mogelijk om militaire capaciteiten zoveel mogelijk geïntegreerd en gecoördineerd in te zetten.

4.2

Gevechtscapaciteiten

De krijgsmacht moet beschikken over robuuste gevechtseenheden met de juiste wapensystemen om een voorsprong te hebben en behouden op potentiële tegenstanders. Zij moeten ook voldoende middelen hebben om effectief te kunnen opereren en inzet vol te houden. De aanvullende ondersteuning die hiervoor nodig is, wordt in de volgende paragrafen beschreven. Op basis van de inzichten uit recente conflicten waaronder de oorlog in Oekraïne⁴³ en de noodzaak tot innovatie wordt in het land-, maritiem en luchtdomein meer geïntegreerd in onbemenste systemen.

> De tank komt weer terug in de bewapening

Land

De NAVO vraagt Nederland om met prioriteit te investeren in zwaardere gevechtscapaciteiten voor het landoptreden. In dat kader worden de gevechtscapaciteiten van de zware infanteriebrigade (*Heavy Infantry Brigade*) en de middelzware infanteriebrigade (*Medium Infantry Brigade*) uitgebreid en versterkt.

→ Voor de zware infanteriebrigade schaft Nederland tanks aan om een **volwaardig tankbataljon** op te richten dat de gevechtscapaciteit levert die de NAVO van Nederland vraagt. Door deze investering gaat Nederland voor het eerst sinds 2011 weer operationele gevechtstanks bezitten en zo een bijdrage leveren aan het invullen van een belangrijke tekortkoming binnen de NAVO (NATO Priority Target). Defensie heeft de ambitie een sterk en toekomstbestendig tankbataljon in te richten. Daarom wordt niet uitgegaan van een traditionele opzet, maar wordt bij de inrichting en doorontwikkeling van het tankbataljon gekeken naar deels onbemenste systemen om bij te dragen aan de gevechtscapaciteit.⁴⁴ Daarmee zet Defensie in op zo effectief mogelijke tankcapaciteit, in aansluiting op technologische ontwikkelingen en inzichten uit recente conflicten. Afhankelijk van de concrete gevechtscapaciteit die onbemenste systemen

opleveren, wordt het aantal benodigde tankbataljons definitief vastgesteld. Deze investering wordt samen met Duitsland gerealiseerd, waarbij ook wordt samengewerkt op het gebied van opleiding en training, munitieverwerving en onderhoud. Dit versterkt de geïntegreerde samenwerking, interoperabiliteit en uitwisselbaarheid. Voor de aanschaf van tanks wordt gebruik gemaakt van vraagbundeling door Duitsland, wat bijdraagt aan betaalbaarheid en interoperabiliteit.

→ Bij de middelzware infanteriebrigade wordt de **vuurkracht** versterkt door Boxer-pantserinfanterievoertuigen te voorzien van zwaardere kanonnen en antitankmiddelen. Hiermee geeft Defensie beter invulling aan de NATO *Priority Target* voor deze brigade.

Maritiem

In het maritieme domein is de vernieuwing van de vloot de afgelopen jaren al ingezet. Om meer en langer inzetbaar te zijn, zijn meer schepen en maritieme helikopters nodig. Vanwege de toenemende dreiging hebben Nederland en de NAVO bovendien meer behoefte aan bescherming tegen onderwaterdreiging, waaronder onderzeebootbestrijding en de bescherming van onderzeese infrastructuur in dieper water.⁴⁵

→ Het aantal **anti-submarine warfare (ASW-) fregatten** van de vloot wordt uitgebreid. Hiermee kan de marine beter voldoen aan de vraag van de NAVO om langdurig en met meer voortzettingsvermogen uitvoering te geven aan de taken en operationele plannen van de NAVO. Zo wordt structurele en langdurige inzet van fregatten over meerdere assen mogelijk, bijvoorbeeld voor frequente onderzeebootbestrijding in Europese zeeën, op de Atlantische Oceaan en in het Arctisch gebied, voor inzet in de Indo-Pacific of voor taken als verdediging tegen ballistische en kruisraketten of het uitvoeren van precisieaanvallen. Bij de verwerving van deze capaciteit worden mogelijkheden voor innovatie en onbemenste elementen meegenomen.

→ Verder verwerft Defensie extra **NH-90 helikopters** voor de maritieme helikoptervloot. De ondersteuning van maritieme en amfibische (gevecht)operaties wordt zo versterkt en de langdurige inzet van schepen met een boordhelikopter kan worden gecombineerd met korte operaties met helikopterondersteuning door mariniers vanaf het schip.

Lucht

In het luchtdomein is de F-35-vloot inmiddels operationeel en zijn de F-16 jachtvliegtuigen uitgefaseerd. Om voorbereid te zijn op een grootschalig conflict, is echter meer jachtvliegcapaciteit nodig.⁴⁶

→ De bestaande drie **F-35-squadrons** worden sterker door deze uit te breiden met extra **jachtvliegtuigen**. Hierdoor kunnen meer toestellen klaarstaan voor inzet, kan inzet langer worden volgehouden en hebben de eenheden meer slagkracht. In een crisis- of conflictsituatie is effectievere inzet mogelijk voor geïntegreerde lucht- en raketverdediging of het opereren in een gebied dat zeer goed wordt verdedigd door een tegenstander. De luchtmacht kan hierdoor beter invulling geven aan de taken en operationele plannen van de NAVO, naast de nationale taak van luchtruimbewaking. Door deze uitbreiding van de jachtvliegcapaciteit kunnen maritieme en landeenheden ook vaker en beter direct en indirect worden ondersteund vanuit de lucht. Bij de doorontwikkeling van de F-35 worden mogelijkheden voor innovatie en onbemenste elementen meegenomen.

Cyber

Cyber als operationeel domein is van toenemend belang.⁴⁷ De krijgsmacht moet zowel eigenstandig als geïntegreerd militaire cybercapaciteiten in kunnen zetten. Daarnaast speelt cyber een essentiële rol bij militaire operaties in de andere domeinen. Als basis hiervoor werkt Defensie aan een nieuwe cyberstrategie.⁴⁸

→ Het **Defensie Cyber Commando (DCC)** wordt verder versterkt om de operationele militaire cyberslagkracht te vergroten.

→ Defensie blijft werken aan de ontwikkeling van **tactische capaciteiten** voor cyberoperaties en elektromagnetische activiteiten van de Defensieonderdelen.

→ Defensie blijft werken aan de doorontwikkeling van **samenwerking** tussen het DCC, de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) en het Defensie Cyber Security Centrum (DCSC) evenals de ontwikkeling van tactische capaciteit voor cyberoperaties en elektromagnetische activiteiten van de Defensieonderdelen.

IN HET VELD LEREN WERKEN MET ONBEMENSTE SYSTEMEN

De krijgsmacht heeft de afgelopen jaren op veel verschillende plekken geëxperimenteerd met drones en andere onbemenste systemen in de lucht, op land en in de zee. Zo heeft de Robotica & Autonome Systemen (RAS) eenheid van de landmacht tijdens oefeningen in Litouwen getest hoe de infanterie het beste ondersteund kan worden met op afstand bestuurbare voertuigen met een kanon erop. Ook worden krijgsmachtbreed experimenten uitgevoerd met drones uit de drone-catalogus. De volgende stap die de Defensienota 2024 mogelijk maakt, is het benutten en opschalen van deze conceptuele en technische vernieuwingen. Zo gaat Defensie op basis van het Actieplan Productiezekerheid Onbemenste Systemen (APOS) bij meer eenheden structureel drones invoeren. Zo kunnen bijvoorbeeld verkenningseenheden lessen uit de oorlog in Oekraïne direct verwerken in hun optreden. Ook wordt het op te richten tankbataljon voorzien van onbemenste platformen voor verschillende functies, zoals verkenning, logistiek en bescherming van de tanks tegen drones. Zo kunnen operationele eenheden sneller en op grotere schaal gebruik maken van onbemenste systemen en de bijbehorende kennis.

4.3

Gevechtsondersteuning

Voor effectieve inzet moet gevechtscapaciteit worden ondersteund (*combat support*). Hierbij is de juiste balans tussen slagkracht en andere elementen van gevechtscapaciteit van belang.

Operationele eenheden

Operationele eenheden in het maritiem, land- en luchtdomein en bij de marechaussee worden versterkt om inzet te kunnen ondersteunen.

→ De **zware infanteriebrigade** (*Heavy Infantry Brigade*) wordt niet alleen versterkt met een tankbataljon, maar ook met noodzakelijke **gevechts- en logistieke ondersteuning** om

zelfstandig op te kunnen treden conform NAVO-standaarden. Dit draagt voor een belangrijk deel bij aan de prioritaire doelstelling van de NAVO (NATO Priority Target) voor deze brigade.

- De capaciteiten voor **geïntegreerde lucht- en raketverdediging** (*Integrated Air and Missile Defence, IAMD*) worden versterkt, zoals aangekondigd bij de Voorjaarsnota 2024. Hiermee kan vitale militaire en civiele infrastructuur beter worden beschermd bij verhoogde dreiging of een grootschalig conflict. Daarnaast levert Nederland hiermee een bijdrage aan capaciteiten die de NAVO tekortkomt in Europa en die van sterk toenemend belang zijn.⁴⁹
- **Drones en andere onbemenste (wapen) systemen** zijn van cruciaal en toenemend belang voor de krijgsmacht.⁵⁰ Daarom worden Defensieonderdelen in staat gesteld om op grote schaal te kunnen oefenen en werken met onbemenste systemen. Daarnaast wordt de opbouw van een Nederlands ecosysteem voor onbemenste systemen ondersteund en is er geld gereserveerd voor kortcyclische innovatie om in te kunnen spelen op nieuwe ontwikkelingen (zie ook paragraaf 6.3).
- Daarnaast moeten drones van een tegenstander kunnen worden aangepakt. Hiertoe investeert Defensie onder andere in mobiele anti-drone kanonsystemen en **High Energy Laser-systemen**. Specifiek voor de marechaussee komen **anti-dronecapaciteiten** beschikbaar voor nationale taken.
- De capaciteit bij de **luchtmacht voor beveiliging en bescherming** van operationele eenheden (*force protection*) wordt uitgebreid. Dit maakt het mogelijk om meer inzet te doen voor de NAVO buiten Nederland of vanaf de eigen basis.
- **Helikopters** krijgen aanvullende **zelfbeschermingsmiddelen** om effectiever en veiliger te kunnen opereren in het hoogste geweldsspectrum. Hierdoor neemt de kans op een positief missieresultaat toe en het risico op personele en materiële verliezen af. Daarvoor wordt in samenwerking met Europese partners geïnvesteerd in verbeterde sensoren en middelen om electro-optische, radar- en laserdreigingen tegen te gaan.
- Defensie investeert in de bescherming en verdediging van vitale **onderzeese infrastructuur**, met name op de Noordzee. Hiervoor worden twee multifunctionele ondersteuningsvaartuigen aangeschaft om zelfstandig onbemenste onderwatervaartuigen te kunnen inzetten en vaartuigen die een

dreiging vormen te kunnen onderscheppen en begeleiden. Deze lichtbemenste schepen zijn ook in staat om vanaf zee een bijdrage te leveren aan de geïntegreerde lucht- en raketverdediging. Daarnaast wordt geïnvesteerd in een onbemenste capaciteit om onderzeese infrastructuur te inspecteren en hydrografisch onderzoek uit te voeren, die kan worden ingezet vanaf diverse schepen en onderzeeboten.

- De twee marechaussee-eskadrons voor **militaire politietaken** die al in oprichting zijn worden verder versterkt. Hiermee worden de eskadrons identiek georganiseerd en zijn ze uitwisselbaar. Deze eenheden kunnen militaire politietaken in het hoogste geweldsspectrum vervullen en zijn daarmee van belang voor de voorbereiding op en inzet tijdens een grootschalig conflict. De eenheden kunnen ook onderzoek doen naar mogelijke oorlogsmisdrijven in het inzetgebied.
- Dit draagt bij aan de prioriteitsdoelstelling van de NAVO voor versterking van het landoptreden.
- De gevechtskracht van het Korps Mariniers wordt versterkt met nieuwe **nachtzicht-apparatuur**. Dit vergroot de effectiviteit en het overlevingsvermogen van mariniers tijdens operaties bij duisternis. Zo kan bij inzet elke marinier beschikken over moderne nachtzichtapparatuur.

Inlichtingen

Inlichtingen zijn cruciaal voor de krijgsmacht om een dominante informatiepositie ten opzichte van een tegenstander op te kunnen bouwen.⁵¹ Defensie heeft zowel in de competitiefase als in de conflictfase een superieure inlichtingenpositie nodig op strategisch, operationeel en tactisch niveau, waarbij de MIVD de samenhang tussen inlichtingen op deze drie niveaus borgt.⁵²

- Defensie investeert in **onbemenste inlichtingen- en verkenningscapaciteit** vanuit de lucht (*joint airborne intelligence, reconnaissance & surveillance, ISR*) die inzetbaar is in verschillende dreigingsscenario's. Hiervoor wordt een onbemenst platform verworven dat in het hoogste geweldsspectrum kan overleven en daardoor diep in vijandelijk gebied belangrijke data kan verzamelen en delen. De bestaande MQ-9 capaciteit is daar niet geschikt voor. Defensie geeft hiermee beter invulling aan een prioriteitsdoelstelling van de NAVO (NATO Priority Target) en een belangrijk tekort binnen de EU.
- De marine krijgt vanaf 2026 eigenstandige **inlichtingencapaciteit** ten behoeve van gereedstelling en inzet van het Korps Mariniers.

Hiertoe wordt geïnvesteerd in personeel, dronecapaciteit voor middellange afstand, ondersteunde ICT en infrastructuur. Operaties worden daardoor minder afhankelijk van het Joint ISTAR Commando (JISTARC) voor inlichtingenondersteuning.

- Het vermogen van de **MIVD** om gebruik te maken van het ruimtedomein (space) voor inlichtingen wordt versterkt. Daardoor kan de MIVD beter bijdragen aan actuele, operationele handelingsopties voor de krijgsmacht. Tevens draagt het significant bij aan de internationale positie van Defensie in dit hoog gerubriceerde en snel ontwikkelende domein.
- Om te zorgen dat de MIVD de krijgsmacht optimaal bijdraagt aan gereedstelling en inzet, wordt geïnvesteerd in **informatiegestuurd optreden bij de MIVD**. Hierdoor sluiten inlichtingen, kennis en middelen bij de MIVD beter aan bij I&V-capaciteiten van eenheden.
- **Nationale satellietcapaciteit** wordt verder geoperationaliseerd om de eigenstandige inlichtingenpositie van Nederland te versterken.

4.4

Operationele ondersteuning

Om inzet langdurig vol te kunnen houden, is versterking van de huidige operationele ondersteuning essentieel.⁵³ Om voorbereid te zijn op een groot conflict en permanent gereed te staan voor verdediging van het Koninkrijk en Europa, zijn flinke investeringen nodig.⁵⁴

- **Munitievoorraden** voor inzet worden verhoogd. Dit geldt voor zowel conventionele als *deep precision strike*-munitie. Hierdoor is sneller en meer munitie beschikbaar voor operationele eenheden. Zij kunnen inzet dan ook langer volhouden. Met deze maatregel geeft Defensie invulling aan een prioriteit van de NAVO en de eisen die bij de huidige dreiging en moderne conflictomstandigheden horen. Zo toont de oorlog in Oekraïne het belang van munitievoorraden voor langdurige inzet aan.
- Er wordt substantieel geïnvesteerd in de **geneeskundige keten** bij operationele inzet, met passende voorraden, medische behandelcapaciteit en medisch personeel. De keten omvat het behandelen en aan- en afvoeren van gewonden vanuit het operatiegebied tot aan Nederland. Defensie kan hiermee voldoen aan de standaarden en operationele plannen van de NAVO.

- De **transport- en bevoorradingsketen** wordt versterkt voor nationaal en strategisch transport. Het Defensie Ondersteuningscommando (DOSCO) krijgt meer capaciteit voor weg-, zee-, rail- en luchttransport en havenfaciliteiten in Nederland. Hierbij gaat het om een combinatie van eigen middelen en inhuur van middelen van civiele leveranciers, onder meer via het ecosysteem logistiek. Defensie draagt zo bij aan een prioriteitsdoelstelling van de NAVO (NATO Priority Target).
- De **logistieke ondersteuning voor luchtoperaties** wordt duurzaam ingericht om te kunnen voldoen aan de taken en operationele plannen van de NAVO. Hiervoor wordt meer logistiek personeel geworven en komt er een uitbreiding van transportmiddelen, containers en andere middelen voor gelijktijdige ondersteuning in Nederland en op inzetlocaties elders.
- **Transportcapaciteit in het landdomein** wordt versterkt. Door te investeren in zware militaire transportcapaciteit kan de landmacht sneller en zelfstandiger binnen het inzetgebied verplaatsen en eenheden beter logistiek ondersteunen. Dit sluit aan bij de taken en operationele plannen van de NAVO.
- De materiële gereedheid van **ondersteunende systemen en voertuigen** wordt verhoogd. Het gaat hierbij om geniemiddelen die van direct belang zijn voor het operationele optreden, mobiele energievoorziening, gepantserde ondersteunende voertuigen en instandhouding van oudere systemen.
- De groei van het **Cyber Warfare & Training Centre** wordt voortgezet. Hierdoor kan het defensiebreed voorzien in cyberopleidingen en het cyberbewustzijn van zowel nieuw als bestaand personeel vergroten.
- Het verhogen van **cybergereedheid** en investeringen in de eigen cyberveiligheid van Defensie worden voortgezet.

> Om de militaire inzet langer vol te kunnen houden, zijn versterking van de gevechtskracht en operationele ondersteuning essentieel

5. MENSEN

Om sterker te worden, investeert Defensie stevig in mensen. Zij zijn het hart van de organisatie. Zij zijn beslissend voor de kracht van de krijgsmacht en het vermogen van de hele organisatie om taken uit te voeren en doelen te behalen. Effectieve en langdurige inzet van de krijgsmacht vraagt om mensen die bereid zijn en bereid blijven daaraan te werken. In het licht van de huidige dreigingen, moet Defensie nog sneller groeien om haar taken te kunnen uitvoeren en permanent inzetgereed te zijn. De huidige situatie vraagt bovendien om een flexibele, schaalbare en diverse organisatie.

Defensie staat voor de taak de juiste en voldoende mensen te vinden, te binden, te behouden en het beste in hen naar boven te halen.⁵⁵ Dat is nu de grootste uitdaging voor Defensie en daarom staan investeringen in de mensen voorop. Zij moeten zich kunnen richten op hun unieke werk en daarvoor goed worden beloond en worden voorzien van goede spullen, opleidingen, training en een veilige en prettige werkomgeving. Het wegwerken van achterstanden op die gebieden verbetert direct de bereidheid, de gereedheid en inzetbaarheid van mensen.

5.1 Schaalbaarheid en dienmodel

Defensie werkt in hoog tempo toe naar een schaalbare krijgsmacht om klaar te staan om op dreigingen te reageren en zo nodig Nederland en de NAVO te verdedigen tegen een aanval. Daarom voert Defensie een dienmodel in dat past bij een schaalbare krijgsmacht. Uitgangspunt hierbij is dat de krijgsmacht zo snel mogelijk kan meebewegen met de dreiging. Dat betekent (snel) opschalen in aanloop naar een conflictsituatie en weer afschalen in een periode na een conflict. Defensie heeft immers niet al haar mensen altijd nodig. Deze schaalbare krijgsmacht krijgt vorm in een organisatie die is ingericht op taakuitvoering door vaste en mobilisabele organisatiedelen.⁵⁶ Hierin werken militairen in actieve dienst, burgerpersoneel, reservisten en dienjaarmilitairen in wisselende samenstellingen. Hiermee draagt Defensie bij aan de weerbaarheid van Nederland. Defensie verkent de mogelijkheden voor een dienmodel dat ook voorziet in maatregelen met een (gradueel) meer

verplichtend karakter tussen vreedstijd en oorlogstijd.

- Het is essentieel dat **reservisten** een volwaardig onderdeel van de schaalbare krijgsmacht zijn. De schaalbare krijgsmacht kan niet worden vormgegeven zonder een forse uitbreiding van het aantal reservisten en het beter benutten van hun – soms zeer specialistische – capaciteiten. Defensie werkt aan nieuw reservistenbeleid en gaat voortaan minder vrijblijvend om met reservisten, door ze in te bedden in de organisatie. Hierdoor ontstaat een organisatie met militairen met een vast contract, burgerpersoneel, dienjaarmilitairen én reservisten. In deze organisatie zijn reservisten een essentieel onderdeel van de slagkracht en het uithoudingsvermogen van de krijgsmacht. Daarnaast zullen reservisten taken overnemen van beroepsmilitairen die operationeel worden ingezet.
- Defensie maakt het aantrekkelijker en makkelijker om reservist te worden, zijn en blijven, in goede **samenwerking** met marktpartijen en vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers. Reservisten spelen namelijk niet alleen een cruciale rol in de schaalbare organisatie, maar dragen ook bij uitstek bij aan een sterkere verbinding met en weerbaarheid van de samenleving. Defensie zet zich in voor een weerbare en betrokken samenleving waarin het vanzelfsprekend is om als reservist aan meerdere werkgevers verbonden te zijn.
- Defensie wil om deze doelen te bereiken de **inrichting van de organisatie** aanpassen en, in overleg met de vakbonden, de rechtspositie van reservisten moderniseren.

> Onze mensen zijn onze kracht en doorslaggevend om onze doelen te realiseren

> Mensen zijn beslissend in het gevecht en dat vergt bijzondere verantwoordelijkheden

- Ook het aantal **dienjaarmilitairen** wordt uitgebreid om structureel te beschikken over meer militairen. Defensie gaat daarbij voor het maximale resultaat binnen de mogelijkheden van de huidige krijgsmacht om deze jongeren te werven, op te leiden en van benodigde middelen te voorzien om hun werk uit te voeren. Geïnspireerd door modellen uit onder andere Scandinavië, werkt Defensie uit hoe jongeren nog gericht te vragen of zij vrijwillig maar betaald bij Defensie de samenleving willen dienen. Dan gaat het niet om de oude dienstplicht, maar om meer geïnteresseerde jongeren de gelegenheid te bieden het dienstjaar bij Defensie te beleven. Defensie beziet bij de doorontwikkeling van het dienstjaar ook andere manieren om jongeren op een laagdrempelige manier kennis te laten maken met Defensie.
- In geval van een grootschalig conflict, zullen substantiële aantallen troepen voor de NAVO moeten worden geleverd, aangevuld of vervangen en is een substantiële hoeveelheid eenheden op het eigen grondgebied nodig. Dit vergroot de behoefte aan mobilisabele eenheden en militairen, waarvoor het vrijwillig dienstjaar en individuele reservisten niet volstaan. Defensie beziet daarom mogelijkheden voor meer gegarandeerde vormen van instroom. Bijvoorbeeld door het **invoeren van een enquête** onder jongeren en door meer verplichtingen om opvolging te geven aan vervolgvragen van Defensie. Niet direct terug naar “de dienstplicht van vroeger”, maar wel naar een dienmodel dat gradueel vrijblijvendheid kan afbouwen.
- Daarnaast wil Defensie ook de mogelijkheden verkennen voor een dienmodel dat voorziet in maatregelen met een (gradueel) meer verplichtend karakter tussen vreedstijd en oorlogstijd. Hiervoor zal de huidige staande (niet-mobilisabele) organisatie niet alleen bestaande vacatures moeten vullen, maar stevig

moeten groeien. Er is immers capaciteit nodig om het mobilisabele bestand te bouwen en te onderhouden. Naast het vaststellen van de omvang en samenstelling van de noodzakelijke mobilisabele component, wordt al begonnen met uitbreiding van de capaciteiten voor **opleiding en training**. Indien nodig krijgen eenheden uit de huidige staande organisatie de opdracht om nieuwe militairen op te leiden.

5.2

Gevulde, diverse organisatie met perspectief

Defensie doet er alles aan om in 2030 of eerder een gevulde organisatie te zijn. Met het oog op de noodzakelijke groei en opschalingsmogelijkheden, wordt toegewerkt naar een instroom van tenminste 9000 militairen per jaar vanaf 2029, bestaande uit beroepsmilitairen, reservisten en dienjaarmilitairen. Om gereed te zijn voor hoofdtak 1 moet Defensie alles op alles zetten om de instroom en personele gereedheid te vergroten.

- Dat vereist het breed enthousiasmeren van de gehele Nederlandse samenleving om bij Defensie te komen werken en ook te blijven. Het volstaat niet om te werven, selecteren en binden zoals dat al decennia gebeurt. Daarom zal Defensie zich nadrukkelijk richten op specifieke **doelgroepen**. Zo wordt meer aandacht besteed aan het werven van vrouwen – immers de helft van de bevolking – en andere groepen die nu onbedoeld onvoldoende worden bereikt.
- Defensie blijft streven naar een bezetting die in 2030 of eerder voor 30% uit **vrouwen** bestaat in de gehele breedte van de organisatie en zet zich in voor andere vormen van **diversiteit**. Breed samengestelde teams boeken doorgaans de beste resultaten bij complexe uitdagingen en in onzekere situaties. Dit is typisch het werkveld van Defensie, zowel tijdens militaire operaties als daarbuiten. Hierbij zal Defensie zich laten inspireren door andere landen met een groter percentage vrouwen en andere doelgroepen.
- De **instroom** van nieuwe medewerkers moet ook sneller. Op het gebied van het werven, selecteren en keuren van kandidaten, doet Defensie het goed in vergelijking met veel rekruterende werkgevers. Wat beter moet, is het verkorten van de tijd tussen geselecteerd (“aangenomen”) zijn en de startdatum. Daarnaast moet de tijd om nieuwe collega’s volledig op te leiden korter en

- de uitval in opleidingen omlaag. Daarvoor zet Defensie in op fors meer opleidingscapaciteit en een opleidingscultuur die erop gericht is nieuwe collega’s naar de eindstreep te brengen.
- Om de personele gereedheid te verbeteren blijft Defensie prioriteit geven aan maatregelen die instroom stimuleren, de uitstroom verminderen en de positie als goede werkgever verbeteren. Defensie geeft hieraan invulling door te investeren in de rechtspositie en een modern en toekomstbestendig HR-beleid met bijbehorende IT-ondersteuning. Daarnaast verbetert Defensie het **ontwikkel- en loopbaanperspectief** van mensen door onder meer het verbeteren van begeleiding van werk naar werk. Door deze maatregelen kan Defensie de talenten van individuele medewerkers beter benutten, meer mogelijkheden bieden voor maatwerk en persoonlijke ontwikkeling en meer perspectief bieden op vervolgstappen in een carrière binnen en buiten Defensie.
- Defensie heeft daarnaast een bijzondere behoefte aan **specifieke categorieën personeel**, zoals cyberspecialisten, IT’ers en technici. Om de cybercapaciteit van de krijgsmacht te vergroten, wordt een **Cyber Academy** opgezet binnen het Defensie Cyber Commando (DCC).

5.3

Goed werkgeverschap en zorgplicht voor veteranen

- Defensie vraagt bijzondere dingen van bijzondere mensen en dat schept bijzondere verantwoordelijkheden. Defensie moet goed voor haar mensen zorgen – altijd.
- Defensie zorgt dan ook voor een **sociaal en fysiek veilige werkplek**. Daar horen veilige opleidings- en trainingsomstandigheden bij; ook wanneer sneller, onder grotere druk, grotere aantallen mensen moeten worden opgeleid en getraind. Maar dit vraagt ook aandacht voor het bijzondere karakter van Defensie als werkgever. Defensie leidt mensen op om in onveilige situaties te opereren, waarbij vaak niet aan alle randvoorwaarden is te voldoen. Militairen voeren immers vaak onder hoge druk en extreme omstandigheden hun complexe taken uit, met grote risico’s. Dat vergt een groot veiligheidsbewustzijn en veel verantwoordelijkheid van leiders, opleiders en trainers. De afgelopen jaren zijn forse stappen gezet om de veiligheid te

- verbeteren. Defensie bouwt daarop voort, onder meer door de omgang met meldingen te verbeteren. (Zie paragraaf 7.3)
- Daarnaast investeert Defensie als aantrekkelijke werkgever in **fijne werk-, opleidings- en verblijfclocaties** voor haar mensen (zie paragraaf 7.4).

- Bij goed werkgeverschap hoort uiteraard de zorg en erkenning voor veteranen. Veteranen hebben Nederland gediend onder oorlogsomstandigheden of tijdens (vredes)missies. Zij verdienen erkenning en waardering van zowel de overheid als de samenleving. Daarnaast heeft de overheid een bijzondere zorgplicht voor militairen voor, tijdens en na inzet. Het veteranenbeleid waarborgt die bijzondere zorg die veteranen en hun relaties in verband met de inzet als militair nodig hebben.⁵⁷
- De komende periode blijft in het teken staan van vernieuwing van het **zorgstelsel voor veteranen**, in het bijzonder op het gebied van mentale zorg.⁵⁸ De maatschappelijke participatie en re-integratie van de veteraan staan hierin centraal, gesteund door een herzien, modern en transparant stelsel van uitkeringen en voorzieningen (HVUS).
- Het **subsidiekader Veteranen** zal structureel worden verhoogd. Daarmee wordt onder meer geïnvesteerd in de capaciteit voor noodopvang en het aantal hulphonden voor veteranen met problemen gerelateerd aan een militaire uitzending. Ook komen er meer zorgcoördinatoren en maatschappelijk werkers en krijgen diverse initiatieven op het gebied van erkenning en waardering een impuls.
- Nu de pensioenfondsen ABP en APG hebben aangegeven dat zij binnen afzienbare termijn geen uitvoering meer zullen geven aan de zogeheten **Bijzondere Regelingen Defensie**, zal Defensie die regelingen, die toezien op alle militairen en veteranen, weer zelf ter hand nemen.

6. MATERIEEL

Om slagvaardig te zijn, moet de krijgsmacht beschikken over het juiste en voldoende inzetbaar materieel, waarmee het samen met bondgenoten en partners kan opereren. De Nederlandse krijgsmacht moet de juiste middelen hebben om de bijdrage te leveren die de NAVO vraagt. Dit vraagt om slimme verwerving en optimale bevoorrading, instandhouding en distributie van het materieel dat de krijgsmacht nodig heeft om haar taken uit te voeren. Innovatie is hierbij cruciaal om het gevecht van nu en de toekomst te winnen.

6.1

Ontwikkeling en verwerving

Snelle besluitvorming over verwerving en tijdige uitvoering van materieelprojecten met een financieel duurzaam investeringsprogramma zijn van groot belang om de krijgsmacht te versterken.

- Defensie werkt aan **snellere besluitvorming** over aankoop van materieel en het vereenvoudigen van verwerving, zodat materieel zo snel mogelijk beschikbaar komt. Interne processen worden waar mogelijk vereenvoudigd en versneld. Recente aanpassingen in het Defensie Materieel Proces (DMP) en het Defensie Projectenoverzicht (DPO) zijn voorbeelden van succesvolle veranderingen. Het uitgangspunt blijft de toereikende informatievoorziening van Defensie aan de Tweede Kamer.
- Voor de **uitvoering** van bestaande en nieuwe **materieel- en IT-projecten** krijgt het Commando Materieel en IT (COMMIT) personele uitbreiding. Defensie zet in op uitbreiding van bestaande projecten voor bijvoorbeeld munitie en luchtverdediging. Verwervingsprocessen worden eenvoudiger door - waar mogelijk - gebruik te maken van bestaande contracten en producten, al dan niet via internationale samenwerking. Op deze manier kan de personele capaciteit optimaal worden benut.
- Defensie zet in op een duurzaam investeringsprogramma. Bestaande tekorten in het **Defensie Lifecycle Plan** worden aangevuld met extra investeringen. Projecten waaraan onvoldoende budget is toegekend, worden herijkt en zoveel mogelijk uitgevoerd op basis van actuele eisen. Hiermee wordt voorzien in effectieve en

financieel duurzame militaire capaciteiten die aansluiten op operationele behoeften.

- De komende periode worden leveringen verwacht van bijvoorbeeld de volgende projecten:
  - Het *Combat Support Ship* (CSS);
  - De vervanging van de MK46 Lightweight Torpedo;
  - De laatste van 28 gemoderniseerde Apache (AH-64E) helikopters;
  - De leveringen van de Multi-Missie Radar (MMR) van Thales Nederland;
  - Levering van de gemoderniseerde CV90.

6.2

Internationale materieelsamenwerking

Defensie streeft naar samenwerking met partners bij de ontwikkeling en aankoop van materieel. Voor de collectieve verdediging van de NAVO is het van belang dat systemen van diverse Europese krijgsmachten zoveel mogelijk interoperabel of zelfs uitwisselbaar zijn. In het landdomein is er al nauwe materieelsamenwerking met Duitsland en de Nederlandse en Belgische marines gebruiken en verwerven voor een belangrijk deel dezelfde schepen. Nederland maakt onderdeel uit van meerdere Europese of bredere internationale gebruikersgroepen van specifieke wapensystemen, zoals de F-35, NH-90 helikopter en Boxer-pantserwielvoertuig. Bij deze bilaterale en multinationale samenwerkingen is een belangrijke rol weggelegd voor de Nederlandse defensie-industrie.

- Ter versterking van het Europees handelingsvermogen en de bondgenootschappelijke verdediging, werkt Defensie de komende jaren gericht aan uitbreiding en concretisering van de **materieelsamenwerking met bondgenoten** en andere partnerlanden. Daarbij richt Defensie zich onder meer op samenwerking op het gebied van grondstoffen, voertuigen, munitie en innovatie zoals onbemenste systemen.
- Defensie zet in op internationale **samenwerking en standaardisatie** bij de ontwikkeling en verwerving, maar ook tijdens onderhoud,

modificaties, midlife-updates of doorontwikkeling van systemen. Defensie sluit zich daartoe aan bij verwerving van wapensystemen door bondgenoten en biedt partners ook de mogelijkheid om aan te sluiten bij Nederlandse projecten. Een succesvol voorbeeld daarvan is de Multi-Missie Radar van Thales Nederland die Defensie voor meerdere partnerlanden heeft aangekocht. Bij toekomstige investeringen zet Defensie ook in op Europese vraagbundeling.

→ Defensie investeert gericht in internationale samenwerking om **militaire interoperabiliteit** te vergroten, met name in het informatie-domein. Door adequate internationale vertegenwoordiging kan Nederland tijdig en proactief betrokken zijn bij de ontwikkeling van internationale standaarden. Zo kan Nederland zijn invloed vergroten. Hiervoor investeert Defensie in capaciteit om internationale functies te vullen, kennisopbouw in internationale werkverbanden en middelen zoals een IT-omgeving om internationale eisen en standaarden te testen.

NEDERLANDSE CV90-UPDATE IS DE BESTE BINNEN DE NAVO

Het Nederlandse CV90-pantserinfanteriegevechtsvoertuig is samen met de Zweedse fabrikant BAE Systems Hägglunds ontwikkeld, maar de serieproductie vindt plaats in Nederland bij Van Halteren met een twintigtal Nederlandse toeleveranciers. Met deze toeleveranciers en met kennisinstututen zoals TNO, zijn verschillende subsystemen ontwikkeld. Dankzij jarenlange en uitstekende samenwerking investeren Zweden, Denemarken en Nederland nu gezamenlijk in productiecapaciteit bij Van Halteren om CV90's te bouwen voor Oekraïne. Met steun vanuit het Europese Defensie Fonds (EDF) zijn er mogelijkheden voor de Nederlandse industrie om een rol te spelen bij de ontwikkeling en productie van de volgende generatie pantserinfanteriegevechtsvoertuigen.

> De krijgsmacht kan alleen effectief zijn met het juiste materieel op het juiste moment op de juiste plaats

6.3 Materieelketen en innovatieve ecosystemen

De krijgsmacht kan alleen effectief zijn met het juiste materieel op het juiste moment op de juiste plaats. Daarvoor is een keten nodig die zowel robuust als flexibel is, om te leveren en mee te bewegen met wat de krijgsmacht vraagt. Samenwerking met partners is essentieel om dit voor elkaar te krijgen.

- Defensie wil **innovatieve ecosystemen** opbouwen voor onderhoud, realiseren en doorontwikkelen voor de maritieme, land- en luchtdomeinen en inzetten op innovatiehubs. Hierbij wordt samengewerkt met lokale en regionale overheden, het ministerie van Economische Zaken en partners uit de industrie.
- Prioriteit heeft het realiseren van een **ecosysteem voor drones** en andere onbemenste systemen in Nederland. Defensie is daarom dit jaar gestart met een Actieplan Productiezekerheid Onbemenste Systemen (APOS) voor onder meer het verhogen van de productie van onbemenste systemen in Nederland en Europa, samen met de industrie en kennisinstellingen.
- Defensie investeert in **materiellogistieke ondersteuning** zoals basisonderhoud, onder meer door inhuur van benodigde capaciteit, arbeidsextensief werken, samenwerking met andere partijen en waar passend uitbesteding aan de markt.
- Voor effectiever en efficiënter **materieelbeheer** wordt informatietechnologie ingevoerd in het telproces. Slimme labels en scanners maken materieelbeheer betrouwbaarder en arbeidsextensiever. Hierdoor kunnen inventarisaties sneller worden uitgevoerd.

MAINTENANCE VALLEYS

Defensie kijkt actief naar bijzondere samenwerkingsvormen met de defensie-industrie, om zowel de industrie als de gereedheid van de krijgsmacht te versterken. Door samenwerking in *maintenance valleys* heeft Defensie meer flexibiliteit bij het onderhoud van (wapen)systemen en krijgt de industrie zekerheid voor de lange termijn. Zo heeft Defensie recent een intentieverklaring met verschillende partners ondertekend om in Den Helder langdurig te werken aan de ontwikkeling van een Maritime Maintenance Valley. Ook op Vliegbasis Woensdrecht werkt Defensie succesvol publiek-privaat samen met de industrie voor het F35-programma. Deze hechte samenwerking met de industrie draagt positief bij aan de gereedheid van de Nederlandse krijgsmacht. Defensie blijft zich daarom inzetten voor de versterking en waar mogelijk uitbreiding van dit soort samenwerking.

6.4 Doorontwikkeling en toekomstbestendigheid

Snelle technologische ontwikkelingen op het slagveld en in de civiele wereld vragen om continue doorontwikkeling van wapensystemen.

- Om continue doorontwikkeling mogelijk te maken wil Defensie een **programmabenedering** hanteren in plaats van een projectbenadering, met doorlopende updates in plaats van eenmalig grote aanpassingen halverwege de levensduur van het systeem (midlife-update). Met de programma's Doorontwikkeling F-35 en Foxtrot zijn al positieve ervaringen opgedaan met deze benadering.
- Om te zorgen dat de krijgsmacht ook in de **toekomst** zo effectief mogelijk kan opereren, wordt bij besluitvorming over materieel rekening gehouden met klimaatweerbaarheid en aanpassingsvermogen aan de toekomstige energie-infrastructuur. Ook worden mogelijkheden voor arbeidsextensief en onbemenst materieel in alle domeinen onderzocht en overwogen.

6.5 Investeringsprogramma

Het investeringsprogramma van Defensie bestaat uit een breed scala aan investeringen in nieuwe capaciteiten en wapensystemen, gevechts-ondersteuning, informatiegestuurd optreden, vastgoed, munitie, duurzaamheid en innovatie. Met deze Defensienota geeft het kabinet hier een nieuwe impuls aan, maar ook aan **eerder ingezette investeringen** wordt volop gewerkt. Defensie verwacht het komende jaar te starten met enkele grote projecten, in het bijzonder:

- De verwerving van de Anti-Torpedo Torpedo, een project voor zelfverdediging tegen vijandelijke torpedo's;
- De behoeftestelling voor de vervanging van de 'MK48 Heavyweight Torpedo' voor de onderzeeboten;
- De *Midlife Update* (MLU) van de Boxer-pantserwielvoertuigen. Met updates conform de laatste stand van de techniek, gevechtskracht en veiligheid, verlengt Defensie de levensduur van de gehele Boxer-vloot;
- *Chinook Block Upgrade*. Hiermee zorgt Defensie ervoor dat de systemen van de helikopter interoperabel blijven met internationale bondgenoten. Ook investeert Defensie in zelfbeschermingssysteem om de steeds veranderende dreigingen het hoofd te kunnen bieden;
- Defensie gaat in 2025 verder met de modernisering van de *command & control* (AirC2) systemen van de luchtgevechtsleiding. Alle locaties worden uitgerust met moderne apparatuur zodat het systeem als geheel betrouwbaar, effectief, beheersbaar en toekomstbestendig is.

7. RANDVOORWAARDEN

Randvoorwaarden voor de groei en taakuitvoering van Defensie vragen de nodige aandacht en investeringen. De Defensieorganisatie moet militaire inzet en voorbereiding daarop ondersteunen met informatie, passende bedrijfsvoering, beveiliging, een veilige werkomgeving, vastgoed, ruimte om te oefenen en juridische ruimte voor taakuitvoering.

7.1 Informatie en transparantie

Zonder informatie geen operatie. Om beter voorbereid te zijn op hoofdtak 1, is het bereiken van een gezaghebbende informatiepositie een belangrijke voorwaarde. Die leidt tot snellere en betere besluitvorming. Daarvoor moet informatie juist, compleet, actueel en vindbaar zijn. De informatiehuishouding van Defensie is nu nog niet op het daarvoor benodigde niveau.

- Defensie rolt **documentmanagementsysteem** DefDoc uit binnen de hele organisatie, waarmee informatie sneller en veiliger intern beschikbaar is. Dit maakt zowel bestuurlijke processen als de planning en aansturing van gereedstelling en inzet sneller en effectiever.
- Defensie verankert het belang van zorgvuldige **omgang met informatie** in opleidingen, trainingen en leiderschapsonwikkeling. Defensiemedewerkers moeten ook in crisissituaties grip houden op informatiestromen.

De politiek en samenleving vragen om een transparante, responsieve overheid. Proactieve informatieverstrekking vanuit Defensie is daarom essentieel.

- Het Programma Defensie Open op Orde wordt voortgezet.
- Defensie lanceert een robuust online platform voor **informatieverstrekking aan de samenleving**, dat ook in crisissituaties operationeel blijft. Na verdere updates biedt dit platform ook mogelijkheden voor interactie.
- Defensie gaat verder met de stapsgewijze implementatie van de Wet open overheid (Woo), in lijn met het Rijksbrede beleid.
- De Projectdirectie Ondersteuning Commissies draagt zorg voor transparante informatieverstrekking bij de coördinatie en ondersteuning

van externe en interne **onderzoeken en commissies**.

7.2 Bedrijfsvoering en beveiliging

De bedrijfsvoering en beveiliging hebben de afgelopen jaren weinig aandacht gekregen bij het herstel en de versterking en vernieuwing van Defensie. Hierdoor sluiten ondersteunende processen onvoldoende aan op wat de organisatie nodig heeft en voldoet beveiliging niet (meer) aan gestelde eisen.⁵⁹ De komende jaren maakt Defensie een eerste inhaalslag om bedrijfsvoering en beveiliging beter op orde te brengen.

- De **operationele bedrijfsvoering** van het Commando Zeestrijdkrachten (CZSK), het Commando Luchstrijdkrachten (CLSK) en de Koninklijke Marechaussee (KMar) wordt versterkt. Deze onderdelen krijgen meer personeel en middelen voor bijvoorbeeld inzet van reservisten voor operationele bedrijfsvoeringstaken.
- De integrale **beveiligingsketen** moet in kunnen spelen op verhoogde dreiging en groei van de organisatie, waardoor meer locaties, materieel en technologieën beveiligd moeten worden. Daarom wordt de beveiligingsketen uitgebreid met personeel voor fysieke, informatie-, industrie- en personele beveiliging. Hiermee worden ook tekortkomingen aangepakt die door toezichthouders zijn geconstateerd.⁶⁰
- De informatiebeveiliging en inzet van **cryptografie** zijn nu nog onvoldoende toekomstbestendig. Digitaal autonoom optreden moet zeker worden gesteld en staatsgeheime en operationele vertrouwelijke informatie moet afdoende worden afgeschermd. Defensie investeert daarom in kennis en kunde op het gebied van cryptografie en meer mensen voor onder andere innovatie, beheer en accreditatie in de hele keten.
- Managementinformatie binnen Defensie wordt betrouwbaarder en arbeidsextensiever. Door betere informatie over hoe de organisatie ervoor staat, kunnen verantwoordelijken voor beleid en inrichting daadwerkelijk **sturen op effecten**. Geautomatiseerde rapportages nemen de uitvoerende organisatiedelen werk uit handen,

waardoor deze meer tijd kunnen besteden aan de primaire processen. Voor verschillende bedrijfsvoeringsdomeinen worden gedigitaliseerde dashboards ingericht en gekoppeld aan administratiesystemen.

7.3 Veiligheid en risicomanagement

Defensie zorgt als goede werkgever voor een veilige werk- en leefomgeving. Daarbij hoort dat medewerkers zich veilig, gewaardeerd en gerespecteerd voelen en dat leiders het goede voorbeeld geven en hun verantwoordelijkheid nemen. Militairen voeren vaak onder hoge druk en in extreme omstandigheden hun complexe taken uit. Ze staan daarbij bloot aan grote risico's. De afgelopen jaren zijn forse stappen gezet om de veiligheid op de militaire werkvloer te verbeteren. Defensie bouwt daarop voort. In de huidige veiligheidssituatie wordt ook extra aandacht besteed aan risicobewust optreden.

- Defensie blijft de fysieke veiligheid, integriteit en sociale veiligheid versterken.
- De **veiligheidsorganisaties** worden op alle niveaus toegerust op de belangrijke taken die zij vervullen. Veiligheidsfunctionarissen adviseren commandanten en leidinggevendenden over risico's die horen bij beleid, verwerving, nieuwbouw, onderhoud, oefeningen en inzet.
- Defensie bereidt personeel voor om noodgedwongen op te kunnen treden in **onveilige situaties** en wanneer niet alle randvoorwaarden zijn ingevuld. Dat geldt voor huidige inzet en nog meer bij inzet in het kader van hoofdtaak 1 bij een mogelijk militair conflict in NAVO-verdragsgebied. Bij inzet voor de noodzakelijke en urgente verdediging van Nederland en de NAVO horen ook bewuste risicoafwegingen.
- De structurele aandacht voor risico's wordt verder verankerd bij het invoeren van **integraal risicomanagement** als bedrijfsvoeringsprincipe van de organisatie. Defensie maakt risico's inzichtelijk zodat deze op adequate wijze beoordeeld en afgewogen kunnen worden. Op die manier wordt de organisatie risico-competent, veiliger en daarmee ook sterker.
- Defensie neemt maatregelen om risico's optimaal te kunnen beheersen en te blijven voldoen aan (gewijzigde) wettelijke **kaders** voor

veilig werken. Een voorbeeld is de verlaging van de grenswaarde voor lood, dat onder andere vrijkomt bij schieten. Zo werkt Defensie aan onderzoek naar loodvrije munitie, implementatie van aanvullende beheersmaatregelen op schietbanen en nauwkeurige metingen naar de concentraties van lood in de lucht.

- Defensie blijft **doorlopend leren** door conclusies en aanbevelingen uit rapporten van (interne) toezichthouders, onderzoekscommissies en adviseurs te verwerken in het veiligheidsbeleid.

7.4 Vastgoed

Defensie heeft circa 450 objecten in gebruik. Op deze kazernes, oefenterreinen en vliegbases, staan ongeveer 11.000 gebouwen, die gemiddeld ruim 40 jaar oud zijn. Dit vastgoed is nodig om te kunnen werken, opleiden, trainen en oefenen en om personeel, materieel en munitie onderdak te bieden. Het vastgoed van Defensie verkeert echter in slechte staat als gevolg van langdurige bezuinigingen. De afgelopen jaren is geïnvesteerd in herstel en verduurzaming, maar er is meer nodig om het vastgoed te laten voldoen aan moderne en wettelijke eisen en om het toekomstbestendig te maken.

- Defensie zet in op **vastgoed dat past** bij een moderne en toekomstbestendige krijgsmacht midden in de samenleving en dat optimaal bijdraagt aan de gereedstelling en inzet van de krijgsmacht. De werk-, opleidings- en verblijfsomstandigheden op de kazernes moeten aantrekkelijk zijn. Kazernes moeten duurzaam zijn en op logische plekken in Nederland zitten.
- Bij het bepalen van vastgoedlocaties worden ook **strategische risico's** meegewogen. Dit kan leiden tot spreiding of juist concentratie van locaties en functies ter bescherming van de belangen van Defensie.
- Daarom investeert Defensie de komende jaren **extra geld** in het concentreren, vernieuwen en verduurzamen van vastgoed en het opvangen van bijbehorende kostenstijgingen en de gerelateerde capaciteitsuitdagingen.
- Hierbij hoort ook een inhaalslag om te voldoen aan wet- en regelgeving voor verduurzaming van vastgoed, zodat gebouwen minimaal energielabel C bezitten en aan energiebesparing doen.

7.5 Ruimte, leefomgeving, duurzaamheid, energie en klimaat

Defensie heeft verspreid over Nederland verschillende locaties waar tal van militaire activiteiten plaatsvinden. Nu Defensie groeit, nemen ook de activiteiten van Defensie in Nederland toe. Hiervoor is ruimte nodig, waarbij Defensie rekenschap geeft van het belang van de kwaliteit van wonen, werken en leven. Hierbij zoekt Defensie aansluiting bij initiatieven zoals 'Elke regio telt!'.

- Defensie zet de komende jaren in op het in beeld brengen, borgen en ontwikkelen van haar ruimtelijke behoeften in de fysieke leefomgeving. Dit gebeurt voor de grotere behoeften met het Nationaal Programma **Ruimte voor Defensie** (NPRD). Daarbij wordt in samenhang met de kabinetsbrede Nota Ruimte een integrale afweging gemaakt in relatie tot de andere ruimtelijke behoeften, waaronder de urgente, complexe woningbouwbehoefte, energietransitie en natuur/stikstofopgave. Daarbij wordt interdepartementaal en met de provincies ook nadrukkelijk gekeken naar de regionale opgaven, zoals de herstelopgave in Groningen. Defensie voorziet definitieve besluitvorming over de voorkeurslocaties voor deze behoeften in 2025 als onderdeel van de Beleidsvisie Ruimte voor Defensie.
- Defensie wil dan ook zo snel mogelijk beginnen met de **uitvoering van plannen** op deze locaties. Daarvoor wordt in een investeringsplan en uitvoeringsparagraaf van de beleidsvisie uitgewerkt hoe de ruimtelijke borging en ontwikkeling van locaties wordt aangepakt.
- Defensie werkt met partners aan een verbeterde **indeling van het luchtruim** in het programma Luchtruimherziening. Om beter te kunnen oefenen met jachtvliegtuigen, wordt het oefengebied in het noordelijk deel van het Nederlandse luchtruim uitgebreid. De nieuwe indeling van het luchtruim maakt ook kortere routes voor civiel verkeer mogelijk, met positieve effecten voor de leefomgeving rond luchthavens.

De aanwezigheid en activiteiten van Defensie door het hele land hebben invloed op de (lokale) leefomgeving. Het is van groot belang om in goed overleg te blijven met de omgeving en oog te blijven houden voor de effecten van militaire activiteiten op de omgeving.

- Defensie wil de kwaliteit van de **leefomgeving**,

zoals gezondheid, natuur, lucht, water en bodem op en rond (huidige en toekomstige) defensie-terreinen beschermen, herstellen, verbeteren en inzetten voor de strategische (groei)capaciteit van Defensie. Hiervoor wordt in samenspraak met lokale en regionale bestuurders en partners gewerkt aan concrete maatregelen.

Defensie investeert verantwoord in klimaatweerbearheid, energiezekerheid en meer zelfvoorzienendheid.⁶¹

- Defensie werkt aan een **Defensiestrategie voor Klimaatverandering en Veiligheid** om te anticiperen op de gevolgen van klimaatverandering voor de krijgsmacht, zoals afgesproken binnen de EU. De nadruk ligt op operationele noodzaak en effectiviteit en het vinden van operationele voordelen.⁶² Zo wordt innovatie gestimuleerd én de eigen voetafdruk verkleind waardoor inzet langer kan worden volgehouden met minder kwetsbare logistieke aanvoerlijnen.
- In **NAVO-verband** draagt Defensie bij aan het *Climate Change and Security Centre of Excellence* (in oprichting). Doel hiervan is om samen met bondgenoten sneller resultaten te boeken en interoperabiliteit bij klimaatweerbear optreden te bevorderen.
- Defensie zet in op de **energietransitie** door minder afhankelijk te zijn van fossiele brandstoffen voor operationele inzet en reguliere bedrijfsvoering. Hierbij richt Defensie zich op maatregelen die een essentiële bijdrage leveren aan de effectiviteit van operaties. De toegang tot en de keuze uit alternatieve energievormen zorgt voor meer zelfstandigheid in de operationele taakuitvoering en beperkt bijvoorbeeld brandstoftransporten en daarmee de kwetsbaarheid van militairen.
- Door meer **duurzame brandstof** bij te mengen wordt de afhankelijkheid van fossiele brandstof voor operationele logistiek – varen, vliegen en rijden – gereduceerd. Diesel voor wegverkeer wordt al bijgemengd en de komende jaren worden ook scheepsdiesel en kerosine bijgemengd tot 30% duurzame brandstof in 2030. Daarmee wordt ook de (logistieke) CO₂-voetafdruk kleiner. Dit heeft geen negatieve gevolgen voor de kwaliteit en karakteristieken van militaire capaciteiten.
- Daarnaast maakt Defensie waar mogelijk gebruik van **duurzame energiebronnen** en werkt Defensie zoveel mogelijk circulair. In het bijzonder versterkt Defensie de maatregelen om

duurzaam te voorzien in de energie- en grondstoffenbehoefte van de krijgsmacht, door zich onder meer te richten op de energie-zekerheid en energie-onafhankelijkheid van operationele eenheden en militaire locaties.

PFAS-verontreinigingen zijn een rijksbreed probleem waar ook Defensie mee te maken heeft op (voormalige) defensielocaties. Het nationale saneringsbeleid voor PFAS is echter nog in ontwikkeling.

→ Met een programmatische aanpak zorgt Defensie dat verontreinigingen door het gebruik van **PFAS** integraal en proactief worden aangepakt. Binnen de programmatische aanpak is naast risico-gestuurd saneren ook aandacht voor materieel, veiligheid en gezondheid. Ook heeft Defensie geïnvesteerd in een kennisprogramma PFAS gekoppeld aan een sanering op de voormalige vliegbasis Soesterberg.

> In de huidige veiligheids-situatie heeft Defensie meer (juridische) ruimte nodig voor de bescherming van Nederland en onze bondgenoten

7.6

Wet- en regelgeving

Defensie bereidt zich vanwege de verhoogde dreiging voor op het beschermen en verdedigen van het eigen grondgebied en dat van bondgenoten. Daarvoor heeft Defensie wet- en regelgeving nodig die deze voorbereiding mogelijk maakt en bijdraagt aan afschrikking. De huidige wet- en regelgeving is ingericht voor vreedetijd, terwijl Nederland zich helaas in een grijze zone tussen vrede en oorlog bevindt. Om haar taken goed uit te kunnen voeren en Nederland veilig te kunnen houden, werkt Defensie met partners aan passende wet- en regelgeving.

In de huidige veiligheidssituatie heeft Defensie meer juridische ruimte nodig voor de uitvoering van haar taken en vooral voor urgente gereedstelling en inzet en de randvoorwaarden daarvoor.

→ Om die reden werkt Defensie aan een wetsvoorstel voor een **Wet op de Gereedstelling** die knelpunten in de aanloop naar en voorbereiding op een conflict kan wegnemen en grootschalige gereedstelling van de krijgsmacht eenvoudiger en sneller mogelijk maakt.

Om het Koninkrijk en Europa veilig te houden is het essentieel om geopolitieke, cyber- en andere (hybride) dreigingen tijdig te onderkennen en daar maatregelen tegen te kunnen nemen. In de huidige veiligheidssituatie moet de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD), net als de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD), zijn taken wendbaarder, efficiënter en daarmee slagvaardiger kunnen uitvoeren. De krijgsmacht moet bij (voorbereiding van) inzet namelijk kunnen vertrouwen op tijdige en juiste inlichtingen op strategisch, operationeel en tactisch niveau.

→ Daarom wordt de **Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017** (Wiv 2017) herzien⁶³ aan de hand van aanbevelingen van de Evaluatiecommissie Wiv 2017 en de Algemene Rekenkamer.⁶⁴

Defensie heeft structurele financiële zekerheid nodig om voor de lange termijn te investeren in een sterke en innovatieve krijgsmacht die haar grondwettelijke taken kan vervullen. Dit biedt de defensie-industrie ook de noodzakelijke zekerheid om op te kunnen schalen.

→ Het kabinet wil **wettelijk verankeren** dat structureel minimaal 2% van het bruto binnenlands product aan Defensie wordt besteed, conform de **NAVO-norm** (*Defence Investment Pledge*).

Om de Nederlandse defensie-industrie en daarmee de krijgsmacht te versterken en strategische afhankelijkheden te verminderen, is een betere juridische basis wenselijk.

→ De **Wet Weerbaarheid Defensie- en Veiligheidsgerelateerde Industrie** wordt ingevoerd. Dit wetsvoorstel bevat een veiligheidsverklaring van de overheid voor Nederlandse bedrijven en een sectorale investeringstoets. Ook kan deze wet bijdragen aan marktordening.

De nood- en crisiswetgeving wordt de komende jaren door het kabinet gemoderniseerd. Hiervoor is een interdepartementale routekaart opgesteld.⁶⁵

→ Defensie werkt aan herziening van de **Oorlogswet voor Nederland**. De noodwetgeving waaronder de Oorlogswet voor Nederland dateert van halverwege jaren '90 van de vorige eeuw. Sindsdien is de wereld waarin de Nederlandse krijgsmacht opereert aanzienlijk veranderd. Daardoor is ook de Oorlogswet voor Nederland aan modernisering toe.

→ In de **Wet Crisisbeheersing en Brandweezorg** is aandacht nodig voor de krijgsmacht, om te zorgen dat zij militaire taken goed kan uitvoeren in samenwerking met de civiele diensten.

→ Andere wetten over buitengewone omstandigheden waarbij Defensie eerstverantwoordelijk is zullen ook worden bekeken en aangepast tegen de achtergrond van de veranderende krijgsmacht.

Vanwege de huidige dreiging oefent de krijgsmacht intensiever, grootschaliger en complexer. Commandanten worden steeds meer uitgedaagd op hun vermogen om de juiste afweging te maken in het spanningsveld tussen operationele belangen, veiligheidsrisico's en regelgeving. Daarin worden zij ondersteund door een aantal beleidsaanpassingen.

→ Defensie herzielt de **regelgeving op het gebied van veiligheid**, met eenvoud en duidelijkheid als richtsnoer.

→ Het proces voor het **melden en analyseren van voorvallen** wordt tegen het licht gehouden en verbeterd.

→ Er wordt gewerkt aan instrumenten die **veiligheidsbewustzijn** bevorderen en besluitvorming onder druk faciliteren, zoals beslisbomen en *serious games* (scenariosimulatie).

8. BIJLAGE

8. BIJLAGEN

8.1 Bijlage: Beleidskeuzes uitgelegd

De Defensienota legt uit waarom en hoe de krijgsmacht en bredere Defensieorganisatie worden versterkt. Conform artikel 3.1 van de Comptabiliteitswet geeft deze bijlage een onderbouwing van de keuzes die in de Defensienota zijn gemaakt. In deze onderbouwing staan de nagestreefde doelen en voorgenomen maatregelen kort opgesomd. Voor meer toelichting op de doelen en maatregelen, kan het bijbehorende hoofdstuk uit de Defensienota worden geraadpleegd.

Doelen

Defensie staat voor grote uitdagingen. Het is oorlog in Europa en dat raakt ook Nederland. De veiligheid van het Koninkrijk, Europa en het NAVO-bondgenootschap wordt ernstig bedreigd door verschillende ontwikkelingen. Uit het dreigingsbeeld en hoofdtaken van Defensie volgen drie strategische doelstellingen voor de komende jaren:

- Defensie is voorbereid op een grootschalig militair conflict in het NAVO-verdragsgebied.
- Defensie is klaar voor het gevecht van de toekomst en past zich aan veranderende dreigingen en conflictvoering aan.
- Defensie staat klaar voor nationale taken en ondersteuning van civiele autoriteiten.

Om deze drie strategische doelstellingen te behalen, zijn in de Defensienota subdoelen geformuleerd voor:

- **De koers voor versterking:** deze wordt voortgezet en waar mogelijk versneld. Daarbij richt Defensie zich op maatregelen die binnen afzienbare termijn realiseerbaar zijn. De koers voor versterking van de hele organisatie is gebaseerd op brede (inter)nationale samenwerking, innovatie en digitalisering. Een betrokken samenleving en strategische samenwerking met de industrie zijn hiervoor cruciaal.
- **Gevechtskracht:** de huidige veiligheidssituatie vraagt om permanente gereedheid en het vermogen om effectief en langdurig het eigen grondgebied en dat van bondgenoten te

beschermen en verdedigen. Daarvoor moet de krijgsmacht beschikken over effectieve en toekomstbestendige gevechtskracht, met een goede balans tussen slagkracht en ondersteuning om inzet lang vol te houden.

- **De mensen van Defensie:** zij zijn de kern van de Defensieorganisatie en zijn beslissend voor de kracht van de krijgsmacht en het vermogen van de hele organisatie om taken uit te voeren en doelen te behalen. Effectieve en langdurige inzet van de krijgsmacht vraagt om mensen die bereid zijn en bereid blijven daaraan te werken.
- **Het materieel van Defensie:** om slagvaardig te zijn, moet de krijgsmacht beschikken over het juiste en voldoende inzetbaar materieel, waarmee het samen met bondgenoten en partners kan opereren. Innovatie is hierin cruciaal om het gevecht van nu en de toekomst te winnen.
- **Randvoorwaarden:** militaire inzet en voorbereiding daarop moeten ondersteund worden met informatie, passende bedrijfsvoering, beveiliging, een veilige werkomgeving, vastgoed, ruimte om te oefenen en juridische ruimte voor taakuitvoering.

Beleidsinstrumenten (maatregelen)

De Defensienota geeft aan met welke maatregelen de subdoelen worden gerealiseerd. Per subdoel wordt hier nogmaals op hoofdlijnen aangegeven waar Defensie in investeert.

Koers voor versterking

Om de reeds ingezette koers van Defensie voort te zetten en te versnellen, investeert Defensie in:

- Internationale veiligheid
- Nationale veiligheid
- Weerbare en betrokken samenleving
- Innovatie en kennis
- Digitale transformatie
- Strategische samenwerking met de industrie
- Steun aan Oekraïne

Gevechtskracht

De krijgsmacht moet de juiste gevechtskracht hebben om tegenstanders af te schrikken, indien nodig het gevecht te voeren en dit vol kunnen houden. Om hier goed invulling aan te geven, investeert Defensie in:

- Multidomein optreden
- Gevechtscapaciteiten (gevechtscapaciteiten)
- Gevechtsondersteuning (gevechtsondersteuning)
- Operationele ondersteuning (operationele ondersteuning)

Mensen

Defensie staat voor de taak de juiste en voldoende mensen te vinden, te binden, te behouden en het beste in hen naar boven te halen. Dat is nu de grootste uitdaging voor Defensie, daarom investeert Defensie in:

- Schaalbaarheid en het dienmodel
- Een gevulde, diverse organisatie met perspectief voor medewerkers
- Goed werkgeverschap en zorgplicht voor veteranen

Materieel

De krijgsmacht moet beschikken over het juiste en voldoende materieel en moet inzetbaar zijn in samenwerking met bondgenoten en partners.

Daarom investeert Defensie in:

- Ontwikkeling en verwerving
- Internationale materieelsamenwerking
- De materieelketen en innovatieve ecosystemen
- Doorontwikkeling en toekomstbestendigheid van wapensystemen
- Het investeringsprogramma

Randvoorwaarden

Randvoorwaarden voor de groei en taakuitvoering van Defensie vragen de nodige aandacht en investeringen op het gebied van:

- Informatie en transparantie
- Bedrijfsvoering en beveiliging
- Veiligheid en risicomanagement
- Vastgoed
- Ruimte, leefomgeving, duurzaamheid, energie en klimaat
- Wet- en regelgeving

Financiële gevolgen voor het Rijk

Het kabinet investeert structureel 2,4 miljard euro extra in de krijgsmacht. Daarmee komt de totale begroting van Defensie structureel op circa 24 miljard euro per jaar.

Om te versterken investeert het kabinet met de aanvullende middelen uit het Hoofdlijnenakkoord 2024 structureel 1,5 miljard euro in gevechtskracht, structureel 260 miljoen euro extra in het behouden en aantrekken van mensen en structureel ruim 300 miljoen euro in randvoorwaarden zoals vastgoed, ruimte om te oefenen, bedrijfsvoering en beveiliging. Meer informatie over de financiële gevolgen voor het Rijk is te vinden in de Begroting 2025.

Gevolgen voor maatschappelijke sectoren

Defensie zoekt bij belangrijke uitgaven naar manieren om, naast de investering in veiligheid voor de samenleving als geheel, ook andere maatschappelijke meerwaarde te genereren. Voorbeelden hiervan zijn investeringen die terugvloeien in de Nederlandse economie door het leveren van (deel)producten en werkgelegenheid.

De komende jaren investeert Defensie fors in technologische innovatie en de defensie-industrie in Nederland. Hiermee komt een aanzienlijk deel van de defensie-uitgaven ten goede aan de Nederlandse economie. Het opzetten van een Nederlands ecosysteem voor onbemenste systemen (waaronder drones) is daarvan een goed voorbeeld (zie Defensienota paragraaf 6.3). Een ander voorbeeld is de BITS-samenwerking in Noord-Brabant, die als blauwdruk geldt voor samenwerking in andere samenwerkingsregio's (zie Defensienota paragraaf 3.4).

Het uitvoeren van (een deel van) deze maatregelen stelt Defensie beter in staat om de civiele autoriteiten en daarmee de maatschappij te ondersteunen en, samen met haar nationale partners, de maatschappij voor te bereiden op de (maatschappelijke) consequenties van een grootschalig conflict. Onderdeel hiervan zijn het Landelijk Crisisplan Militaire Dreigingen en investeringen in de bescherming van vitale infrastructuur. Hiermee draagt Defensie bij aan brede maatschappelijke weerbaarheid. Ook de investeringen van Defensie in reservisten, dienjaar militairen, verduurzaming van vastgoed en bijdrage aan de energietransitie komen ten goede aan de samenleving.

Nagestreefde doeltreffendheid

Door toenemende dreiging moet Nederland met bondgenoten constant klaarstaan voor een grootschalig en langdurig gevecht langs de grenzen van Europa. Afspraken binnen de NAVO over benodigde capaciteiten, operationele plannen en reactietijden zijn daarom richtinggevend. Defensie richt de krijgsmacht erop in om zo goed mogelijk invulling te geven aan deze afspraken binnen de NAVO en de capaciteiten die nodig zijn voor nationale taken en om de veiligheidsbelangen van het Koninkrijk en Europa te beschermen.

Bovendien trekt Defensie lessen uit bijvoorbeeld de oorlog in Oekraïne en andere conflicten en uit

analyses van adviesorganen zoals de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) en (inter)nationale kennisinstituten zoals Clingendael, The Hague Centre for Strategic Studies (HCSS) en Royal United Services Institute (RUSI).

Het nieuwe kabinet brengt de uitgaven van Defensie in lijn met de NAVO-norm van ten minste 2 procent van het bbp. Hiermee kan het ingezette herstel en de versterking van Defensie de komende jaren verder versnellen. Voor de noodzakelijke versterkingen, een krijgsmacht die op haar taken is toegerust en het behouden van een voorsprong op tegenstanders, is meer dan 2 procent van het bbp nodig. Daarom zijn ook met de huidige investeringen nog steeds keuzes nodig.

Het budgettaire kader en het realisatie- en absorptievermogen van Defensie vragen om zorgvuldige afwegingen van maatregelen. Om de doeltreffendheid te borgen, richt Defensie zich bij het maken van keuzes op wat het hardst nodig is om strategische doelstellingen te behalen, rekening houdend met bondgenootschappelijke doelstellingen, afspraken en geldende wet- en regelgeving. Defensie investeert in mensen en goed werkgeverschap om de organisatie te laten groeien en schaalbaar te maken. Defensie versterkt de gevechtskracht die nodig is om een groot conflict te voorkomen en zo nodig te kunnen voeren, met meer ondersteunende capaciteiten om inzet lang vol te houden. En Defensie vult randvoorwaarden in voor versterking, groei en modernisering van de organisatie en gerichte voorbereiding op een mogelijk conflict. Daarbij richt Defensie zich op maatregelen die binnen afzienbare termijn realiseerbaar zijn, met aandacht voor innovatie en modernisering om als toekomstbestendige en duurzame krijgsmacht ook gereed te zijn voor het gevecht van de toekomst.

Nagestreefde doelmatigheid

Defensie streeft op verschillende manieren naar maximale effecten van de toegewezen financiële middelen, zoals:

- Defensie houdt bij haar investeringen rekening met de capaciteiten waar binnen de NAVO behoefte is, vanwege het grote belang of schaarste.
- Daar waar mogelijk werkt Defensie samen met (inter)nationale partners om (schaal)voordelen of efficiëntie te verhogen. Daarnaast streeft

Defensie in deze samenwerking naar invulling van de maatschappelijke opgaven.

- Defensie doet aan overprogrammering om maximaal effect te halen en onderrealisatie te voorkomen bijvoorbeeld door de overspannen Defensie- en arbeidsmarkt.
- Bij grote verwervingstrajecten worden kosten-batenanalyses uitgevoerd ter verhoging van de doelmatigheid.
- In de maatregelen is zoveel mogelijk rekening gehouden met het realisatievermogen van de defensie-industrie, arbeidsmarkt en de Defensieorganisatie. Door dit nauwlettend te volgen en bij te sturen wanneer nodig, zorgt Defensie voor een efficiënte besteding van middelen. Defensie neemt ook maatregelen om de productiecapaciteit van de defensie-industrie en het realisatievermogen van de Defensieorganisatie te vergroten.
- Defensie zet in op verandering van spelregels om de effectiviteit van investeringen te maximaliseren, door bestaande wet- en regelgeving en afspraken aan te passen waar nodig (zie o.a. paragraaf 3.6 en 7.6). Zo laat Defensie bij materieelverwerving tijdige beschikbaarheid en herkomst van het product – bij voorkeur Nederlands of Europees – zwaarder meewegen.

Evaluatieparagraaf

Voor het monitoren van de doelen en instrumenten, wordt zo veel mogelijk gebruikgemaakt van de Stand van Defensie (SvD). De SvD is in 2023 ontstaan door reguliere rapportages aan de Kamer te integreren. De SvD rapporteert over alle hoofdthema's uit de Defensienota met behulp van kwalitatieve teksten, indicatoren en kengetallen. Defensie is transparant waar het kan, en betrouwbaar waar dat moet. Op deze manier wordt invulling gegeven aan de balans tussen transparantie enerzijds en de bescherming van operationele belangen anderzijds.

Via de Strategische Evaluatieagenda (SEA) maakt Defensie kenbaar welke thema's in welk jaar worden geëvalueerd. Conform de Regeling Periodiek Evaluatieonderzoek (RPE) is de SEA ingedeeld op basis van belangrijke (beleids)thema's in termen van budgettaire en maatschappelijke relevantie. Bij Defensie is de indeling van de SEA daarom gelijk aan de indeling van de Defensienota en de beleidsagenda uit de begroting. De SEA (inclusief de planning van periodieke rapportages) wordt jaarlijks geactualiseerd en in de begroting opgenomen.

Afkortingen

ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds	ICC	<i>International Criminal Court</i> (Internationaal Strafhof)
AI	Artificiële intelligentie (kunstmatige intelligentie)	ICT	Informatie- en communicatietechnologie
AIVD	Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst	ISR	<i>Intelligence, surveillance & reconnaissance</i>
APG	Algemene Pensioen Groep	ISTAR	<i>Intelligence, surveillance, target acquisition & reconnaissance</i>
APOS	Actieplan Productiezekerheid Onbemenste Systemen	IT	Informatietechnologie
ASW	<i>Anti-submarine warfare</i>	I&V	Inlichtingen en veiligheid
bbp	Bruto binnenlands product	JEF	<i>Joint Expeditionary Force</i>
BITS	<i>Brainport Innovation and Technology for Security</i>	JISTARC	Joint ISTAR Commando
C2	Command & Control	KMar	Koninklijke Marechaussee
CARMIL	Caribische Milities	MDO	Multidomein Optreden
CBRN	Chemische, biologische, radiologische en nucleaire stoffen	MIVD	Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
CEMA	Cyber- en elektromagnetische activiteiten	mkb	Midden- en kleinbedrijf
CLAS	Commando Landstrijdkrachten	MLU	<i>Midlife Update</i>
CLSK	Commando Luchtstrijdkrachten	MMR	Multi-Missie Radar
CO2	Koolstofdioxide	NATO	<i>North Atlantic Treaty Organisation</i> (NAVO)
COMMIT	Commando Materieel en IT	NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
CSS	<i>Combat Support Ship</i>	NCTV	Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid
CZSK	Commando Zeestrijdkrachten	NDPP	NAVO Defensieplanningsproces / <i>NATO Defence Planning Process</i>
DCC	Defensie Cyber Commando	NIF	NAVO Innovatiefonds / <i>NATO Innovation Fund</i>
DCSC	Defensie Cyber Security Centrum	NLDA	Nederlandse Defensieacademie
DIANA	<i>Defence Innovation Accelerator for the North Atlantic</i>	NPRD	Nationaal Programma Ruimte voor Defensie
DMP	Defensie Materieel Proces	OPCW	<i>Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons</i> (Organisatie voor het Verbod op Chemische Wapens)
DOSCO	Defensie Ondersteuningscommando	PESCO	Permanent Structured Cooperation (EU)
DPO	Defensie Projectenoverzicht	PFAS	Poly- en perfluoralkylstoffen
DSI	Dienst Speciale Interventies	RAS	Robotica & Autonome Systemen
EDA	Europees Defensieagentschap / <i>European Defence Agency</i>	R&T	Research & technology
EDF	Europees Defensiefonds / <i>European Defence Fund</i>	SecFund	Security Fund
EI2	<i>European Intervention Initiative</i>	VN	Verenigde Naties
EMS	Elektromagnetisch spectrum	VS	Verenigde Staten
EU	Europese Unie	Wiv 2017	Wet op inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017
HR	Human resources	Woo	Wet open overheid
HVUS	Herziening voorzieningen- en uitkeringsstelsel		
IAMD	<i>Integrated Air and Missile Defence</i> (geïntegreerde lucht- en raketverdediging)		

Eindnoten

- 1) The Hague Centre for Strategic Studies / Clingendael, Barsten en Blokken: *Confrontatie en Samenwerking in een Wereld van Wisselende Coalities*, De Strategische Monitor 2023, 2024, p. 3-5.
- 2) Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, *Cybersecuritybeeld Nederland 2023*, 2023.
- 3) Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Nederland in een fragmenterende wereldorde*, 2024, p. 44.
- 4) Rijksoverheid, *De veiligheidsstrategie voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 2023, p. 13; *Bijlage Analistennetwerk Nationale Veiligheid, Verdiepende Analyse: De Gevolgen van de Russische oorlog in Oekraïne voor de Nationale Veiligheid van het Koninkrijk der Nederlanden*, 2023, p. 76-77, 90-92; AIVD en MIVD, *24/2 De Russische aanval op Oekraïne: een keerpunt in de geschiedenis*, 2023, p.25-29.
- 5) Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Nederland in een fragmenterende wereldorde*, 2024, p. 78; Rijksoverheid, *De veiligheidsstrategie voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 2023, p. 13.
- 6) Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Nederland in een fragmenterende wereldorde*, 2024, p. 40.
- 7) Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Nederland in een fragmenterende wereldorde*, 2024, p. 78; The Hague Centre for Strategic Studies / Clingendael, Barsten en Blokken: *Confrontatie en Samenwerking in een Wereld van Wisselende Coalities*, De Strategische Monitor 2023, 2024, p. 21.
- 8) Teer et al., *De Prijs van Conflict: Economische gevolgen van een militaire crisis rondom Taiwan voor Nederland en de EU*, 2024.
- 9) Clingendael, Barsten en Blokken: *Confrontatie en Samenwerking in een Wereld van Wisselende Coalities*, De Strategische Monitor 2023, 2024, p. 15.
- 10) Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Hybride dreigingen en maatschappelijke weerbaarheid*, 2024; Europese Raad, *A Strategic Compass for a stronger EU security and defence in the next decade*, 2022; Analistennetwerk Nationale Veiligheid, *Rijksbrede Risicoanalyse Nationale Veiligheid*, 2022.
- 11) Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Kamerbrief over voortgang Rijksbrede strategie voor de effectieve aanpak van desinformatie en aankondiging nieuwe acties*, 17 juni 2024. Kamerstukken II, 2023/24, 30821, nr. 230.
- 12) NRC Handelsblad, *Spionage, sabotage, infiltratie: wat doen die Russische spionnen in Europa*, 27 mei 2024.
- 13) Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, *Jaarverslag 2023*, 2024, p. 25-27.
- 14) AIVD, MIVD, *Ministry of Defence of the Netherlands uncovers COATHANGER, a stealthy Chinese FortiGate RAT*, 9 februari 2024.
- 15) Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, *Jaarverslag 2023*, 2024, p. 15-17.
- 16) NAVO, *NATO 2022 Strategic Concept*, 2022; Analistennetwerk Nationale Veiligheid, *Rijksbrede Risicoanalyse Nationale Veiligheid Themarapportage internationale en militaire dreigingen*, 2022.
- 17) Analistennetwerk Nationale Veiligheid, *Rijksbrede Risicoanalyse Nationale Veiligheid Themarapportage internationale en militaire dreigingen*, 2022; Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, *Jaarverslag 2023*, 2024.
- 18) *Kamerbrief aanpak statelijke dreigingen en dreigingsbeeld statelijke actoren*, Kamerstukken II, 2022/23, 30 821, nr. 175, 28 november 2022.
- 19) NATO, *Climate Change and Security Impact Assessment*, third edition 2024; Introduction to Climate and Security, in: *Climate Security and the Military. Concepts, Strategies and Partnerships*, Georg Frerks, Rinze Geertsma, Jeroen Klomp, Tom Middendorp (redactie), Leiden University Press, 2024, p. 19-25.
- 20) The Hague Centre for Strategic Studies, *Climate and Security HCSS Explainer*.
- 21) Infographic New NATO Force Model, 29 juni 2022; zie ook John R. Deni, 'The new NATO Force Model: ready for launch?', in: NATO Defense College, 1 mei 2024.
- 22) Europese Raad, *A Strategic Compass for a stronger EU security and defence in the next decade*, 2022.
- 23) *Kamerbrief aanpak statelijke dreigingen en dreigingsbeeld statelijke actoren*, Kamerstukken II, 2022/23, 30 821, nr. 175, 28 november 2022.
- 24) Rijksoverheid, *De veiligheidsstrategie voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 2023, p. 12.
- 25) Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Kamerbrief over voortgang Rijksbrede strategie voor de effectieve aanpak van desinformatie en aankondiging nieuwe acties*, 17 juni 2024. Kamerstukken II, 2023/24, 30821, nr. 230
- 26) Rijksoverheid, *De veiligheidsstrategie voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 2023, p. 22; Analistennetwerk Nationale Veiligheid, *Rijksbrede Risicoanalyse Nationale Veiligheid*, 2022, p. 41-43.
- 27) Rijksoverheid, *De veiligheidsstrategie voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 2023, p. 22-23.
- 28) Ministerie van Defensie, *Defensienota 2022*, 2022.
- 29) Ministerie van Defensie, *Defensievisie 2035*, 2020, p. 44
- 30) The Hague Centre for Strategic Studies, *The High Value of the North Sea*, september 2021.
- 31) Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Hybride dreigingen en maatschappelijke weerbaarheid*, 2024, p.8.
- 32) Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Nederland in een fragmenterende wereldorde*, 2024, p.19.
- 33) Berenschot, *Rapport Nederlandse defensie- en veiligheid gerelateerde technologische industriële basis*, april 2024, p. 9.
- 34) Ministerie van Defensie, *Kamerbrief over voortgang Uitvoeringsagenda Innovatie & Onderzoek*, 23 mei 2024. Kamerstukken II 2023/24, 31125, nr. 130, 23-05-2024; Ministerie van Defensie, *Kamerbrief Actieagenda productie- en leveringszekerheid munitie en defensiematerieel*, 7 juni 2024, Kamerstukken II 2023/24, 36410 nr. 93.
- 35) Rijksoverheid, *REAIM Call to Action, Responsible AI in the Military domain*, 2023.
- 36) Duchaine, Pijpers & Zwanenburg, *Conceptrapport opdracht uitwerking Cie Brouwer, Tandem voor de Leeuw – Een voor haar doel en op haar taak berekende krijgsmacht in de informatie-omgeving*, Nederlandse Defensieacademie, 2024 (publicatie volgt)
- 37) International Journal of Intelligence and CounterIntelligence, "If You Have a Hammer...": *Shaping the Armed Forces' Discourse on Information Maneuver*
- 38) NAVO, *NATO's Digital Transformation Vision*, oktober 2022 www.act.nato.int/article/empowering-nato-mdo-through-digital-transformation
- 39) Berenschot, *Rapport Nederlandse defensie- en veiligheid gerelateerde technologische industriële basis*, april 2024.
- 40) Europese Commissie, *Een nieuwe strategie voor de Europese defensie-industrie*, maart 2024.
- 41) Clingendael, *Freedom isn't free: Een kosten-baten analyse van de steun aan Oekraïne*, 2024.
- 42) The Hague Centre for Strategic Studies / Clingendael, Barsten en Blokken: *Confrontatie en Samenwerking in een Wereld van Wisselende Coalities*, De Strategische Monitor 2023, 2024.
- 43) Maarten Rothman, Lonke Peperkamp en Sebastiaan Rietjens (redactie), *Reflections on the Russia-Ukraine War*, Leiden University Press, 2024; Tim Sweijs en Jeffrey H. Michaels (redactie), *Beyond Ukraine: Debating the Future of War*, Hurst, 2024
- 44) Royal United Services Institute, *Mass Precision Strike: Designing UAV Complexes for Land Forces*, 11 april 2024.
- 45) The Hague Centre for Strategic Studies, *Maritime Security in a Time of New Interstate Competition*, 25 januari 2024, p. 21-26.
- 46) Royal United Services Institute, *Optimising Dutch Air and Space Power: Policy Recommendations for Defending the Netherlands and Deterring Aggression as Part of NATO*, 15 april 2024.
- 47) Small Wars & Insurgencies, *The challenges of military adaptation to the cyber domain: a case study of the Netherlands*, 2023.
- 48) Ministerie van Defensie, *Defensie Cyber Strategie*, 30 mei 2024, Kamerstukken II 2023/2024, 33321, nr. 10.
- 49) Royal United Services Institute, *Optimising Dutch Air and Space Power: Policy Recommendations for Defending the Netherlands and Deterring Aggression as Part of NATO*, 15 april 2024.
- 50) Adviesraad Internationale Vraagstukken, *Autonome wapensystemen: Het belang van reguleren en investeren*, 3 december 2021.; European Defence Agency, *Enhancing EU Military Capabilities Beyond 2040*, 2023, p. 30, 40
- 51) Center for Strategic & International Studies, *Maintaining the Intelligence Edge*, 13 januari 2021.
- 52) Militaire Spectator, *De toekomst van de MIVD*, 2022, pp. 456-462.
- 53) Ministerie van Defensie, *NAVO-rapport Defence Planning Capability Review over 2023 en 2024*, Kamerstukken 28676, nr. 464, 5 augustus 2024.
- 54) Deze maatregelen zijn gebaseerd op de NATO (Draft) *Apportionment Capability Targets 2025* (niet openbaar), 2024
- 55) Ministerie van Defensie, *Kamerbrief contouren behouden, binden en inspireren*, 1 september 2022, Kamerstukken II, 2022/23, 36200-X, nr. 8.
- 56) Ministerie van Defensie, *Kamerbrief "Vrijwillig maar niet vrijblijvend", een visie op reservisten*, 13 april 2023, Kamerstukken II, 2023/2024, 36200-X, nr. 72.
- 57) Nederlands Veteraneninstituut, *Strategisch plan 2023-2026: van stabiele basis naar synergie*, 2023.
- 58) Landelijk Zorgsysteem voor Veteranen, *Meerjarenplan 2021-2024: continu verbeteren en innoveren*, 2021.
- 59) Algemene Rekenkamer, *rapport bij Jaarverslag Defensie 2023, 2024*; Ministerie van Defensie, *Toezichtjaarverslagen Beveiligingsautoriteit Defensie*, 15 mei 2024, Kamerstukken II 2023/24, 36410-X-88.
- 60) Algemene Rekenkamer, *rapport bij Jaarverslag Defensie 2023, 2024*; Ministerie van Defensie, *Toezichtjaarverslagen Beveiligingsautoriteit Defensie*, 15 mei 2024, Kamerstukken II 2023/24, 36410-X-88.
- 61) Ministerie van Defensie, *Uitvoeringsagenda Duurzaamheid Defensie*, 31 januari 2023, Kamerstukken II, 2022/23, 36124, nr. 25.
- 62) IMCCS, *Decarbonized Defense: The Need for Clean Military Power in the Age of Climate Change*, 2022.
- 63) Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Hoofdlijnennotitie herziening Wiv 2017*, 1 september 2023, Kamerstukken II 2022/23, 34588, nr. 92.
- 64) Evaluatiecommissie Wiv 2017, *Evaluatie 2020 – Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017*, 20 januari 2021; Algemene Rekenkamer, *Slagkracht AIVD en MIVD, 'De wet dwingt, de tijd dringt, de praktijk wringt'*, 22 april 2021
- 65) Ministerie van Justitie en Veiligheid, *Routekaart modernisering (staats)nood- en crisisrecht*, 10 oktober 2023, Kamerstukken II, 2023/24, 29 668, nr. 70.

